

**T.C.
ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**İSMAİL TURAN'IN “VÜCÛHU'T- TE'VÎL FÎ ESRÂRÎ'T-TENZÎL”
TEFSİRİNDE RAHMET**

BÜŞRA AYIK

**Danışman
PROF. DR. Hüseyin ÇELİK**

ADİYAMAN-2021

BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İsmail Turan’ın Vücûhu’t-Te’vîl fî Esrâri’t-Tenzîl Tefsirinde Rahmet” adlı çalışmanın tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

22/06/2021

Büşra AYİK

İMZA

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İsmail Turan'ın “Vücûhu't- Te'vîl fî Esrâri't- Tenzîl” Tefsirinde Rahmet

Büşra AYİK

Adıyaman Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir (Tezli) Yüksek Lisans Programı

Haziran,2021

Allah'ın verdiği nimetler, lütuflar olarak özetleyeceğimiz rahmet, hususi ve umumi olarak ikiye ayrılır. Umumi rahmetten, inansın veya inanmasın yeryüzündeki herkes faydalanırken hususi rahmetten, sadece inananlar ve ilahi emirlere uyanlar faydalanabilir. Fakat bazen azap, ceza, adalet vb. konularda rahmete yüklenilen bazı söylemler rahmetin anlam sahasını değiştirmiştir. Özellikle de Allah'ın dünyada doğal felaketler, savaşlar vb. musibetler; ahirette ise ebedî azap ile cezalandırması gibi hususlar sonsuz rahmet ilişkisi çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bazen sonsuz rahmet sahibi bir varlığın azap etmesi pek de mümkün görülmemiş, azabın sonsuz olmadığı savunulmuştur. Bazen Allah'ın diğer tüm vasıfları bırakılarak sadece rahmet sahibi oluşu üzerinden inkarcılar da dahil herkesin günahlarının affedileceği gibi aşırı düşünceler öne sürülmüştür. Bazen de ona, adaletinin gereği olarak herkese merhamet etme zorunluluğu yüklenmiştir. Tüm bu nedenlerden ötürü rahmetin çerçevesini belirlemek son derece önemlidir.

Bu çalışmamızda İsmail Turan'ın *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı eseri bağlamında rahmetin çerçevesini belirlemeye çalıştık. Çalışmamız sonucunda literatüre, günümüz tefsirlerinden olan İsmail Turan'ın *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı eserini kazandırdık. Ayrıca ahirette inkarcılara yönelik bir rahmetin söz konusu olmadığı sonucuna ulaştık. Bu nedenle azabın sadece rahmet çerçevesinde ele alınarak inkarcılar, haddi aşanlar, cezaya müstahak olanlar için bir gün son bulacağı iddiası doğru değildir. Ayrıca Allah'ın merhameti ilke edinmesi, kul için en iyiyi vermek ya da yaratmak zorunda olduğu anlamına da gelmemektedir. Eğer böyle bir zorunluluk söz konusu olursa Allah sınırlandırılmış olacaktır. Bu durum da beraberinde başka sorunları getirecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Rahmet, Azap, İsmail Turan, Kur'an, Hz. Muhammed

ABSTRACT
Master Disertation
Mercy in İsmail Turan’s Commentary called *Wujûhu’t-Ta’wîl fî Asrâri’t-Tanzîl*
Büşra AYİK
Adıyaman University
Graduate School Education
Department of Basic Islamic Sciences
Department of Exegesis
Master Program
June,2021

Mercy, which we can summarize as blessings and blessings given by God, is divided into two as private and general. While everyone on earth can benefit from general mercy whether they believe in God or not, only believers and those who follow divine orders can benefit from special mercy. However sometimes, the evaluations related to some aspects of mercy such as torment, punishment, justice etc. have changed the meaning scope of mercy. In particular, God’s punishments via natural disasters, wars, etc. in the world and eternal torment in the hereafter have been tried to be explained within the framework of the relationship of endless mercy. Some experts in the field claim that it is not possible for an eternally merciful being to torment, and it is defended that the torment is not eternal. Sometimes, extreme thoughts, which exclude most of the attributes of God, have been put forward which allege that everyone's sins, including the deniers, will be forgiven, just because God is merciful. Sometimes, as a requirement of God’s justice, he is thought to be obliged to have mercy on everyone. For all these reasons, it is extremely important to determine the framework of mercy.

In this study, we aim to determine the framework of mercy within the context of İsmail Turan’s commentary called *Wujûhu’t-Ta’wîl fî Asrâri’t-Tanzîl* . As a result of our study, we are of the opinion that there is no mercy for unbelievers in the hereafter. Therefore, the claim that torment will one day end for deniers, transgressors etc. is not true addressing only within the framework of mercy. In addition, God’s’s principle concerning mercy does not mean that he has to give or create the best for the servant. If

such an obligation is thought about God, then he will be brought under some limits which will bring other problems alongside.

Keywords: Tafsir, Mercy, Torment, Ismail Turan, Qur'an, Hz. Muhammad

ÖN SÖZ

*“İlimlerin güzellikleri saymakla bitmese de
Baş tacı edilen ve iman edilmesi farz olan
Allah’ın koruduğu yüce Kitabı’dır.
Bundan sonra da kederleri gideren ilim gelir
İşte bu da Mustafa’nın hadisidir.
Peygamberlik nuru, şeriat, edep ondadır.”¹*

Rahmetiyle insanı varlık sahasına çıkararak tüm mahlukatı kuşatan er-Rahman’a sonsuz hamdü senalar ve rahmetin en büyük timsali, zirvesi olan Hz. Muhammed’e salatu selam olsun.

Müfessirler, eserlerini yaşadıkları dönemdeki ilmin ve kültürün etkisinde kaleme almıştır. Dolayısıyla Kur’an, ortaya çıkan her yeni problemin çözümü için yeniden yorumlanmış ve yorumlanmaya da devam edecektir. Günümüzde de çağın sorunlarına çözüm bulabilmek ya da ayetleri günümüz şartlarına göre yeniden yorumlamak amacıyla tefsir çalışmaları yapılmaktadır. İsmail Turan’ın *Vücûhu’t-Te’vîl fî Esrâri’t-Tenzîl* adlı eseri de son asırda yapılmış çalışmalardan bir tanesidir.

Rahmet, dünyada ve ahirette Allah’tan lütuflardır, nimetlerdir ve her şeyi kuşatmıştır. Allah, bu geniş rahmetiyle yeryüzündeki ve gökyüzündeki her şeyi bağışlar, affeder, korur... Dünyadaki rahmet genel olarak Kur’an’da, maddi ve manevi olarak verilen nimetlerle ifade edilmiştir. Bu nimetlerden ise kişinin tercihiyle bağlı olarak inanan veya inanmayan herkes faydalanmaktadır. Her ne kadar inkarcıların dünyadaki nimetlerden faydalanması mümkünse de hem Kur’an’da hem de kaynaklarda bu durumun geçici bir faydalanma olduğu bildirilmiştir. Ahiretteki rahmet ise, sadece inananlar için söz konusudur. Dolayısıyla inkarcıların, haddi aşanların ahiretteki maddi-manevi nimetlerden faydalanması söz konusu değildir.

Allah’ın rahmeti, genel olarak bazı isimleri ve sıfatları ile açıklanmıştır. Özellikle de er-Rahman ve er-Rahim isimleri onun rahmetinin doğrudan göstergesidir. Ayrıca Allah’ın besmelede kendisini er-Rahman ve er-Rahim isimleriyle nitelemesi rahmetin

¹ İsmail b. Tahir b. Salim Turan, *Vücûhu’t-Te’vîl fî Esrâri’t-Tenzîl*, thk. Hüseyin Muharrem Çelik, Abdullah Abdu’l-Kadir et-Tavil, y.y., trs., I, s. 2.

dünyadaki her şeyi kuşattığına ve her şeyin özü olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle de özellikle tefsir kaynaklarında bu iki isimle ilgili detaylı açıklamalar yapılmıştır.

Her ne kadar genel olarak kaynaklarda rahmet, umumi veya hususi olarak ikiye ayrılrsa da rahmete yüklenilen farklı söylemler rahmetin kapsamını değiştirmektedir. Çünkü rahmetle ilgili genel açıklamalarda umumi ve hususi rahmet şeklinde bir ayırım yapılmasında ve hususi rahmetten sadece inananların faydalanmasında herhangi bir sorun söz konusu değilken cehennemin ebedi olması, inkârcıların ebedi bir azapla cezalandırması gibi konularda farklı görüşlerin olması şaşırtıcıdır. Uhrevi rahmetten inkarcıların faydalanmaması demek ahiretteki maddi ve manevi nimetlerin sadece inananlar için olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu tanıma göre inkarcılar ahiretteki hiçbir nimetten faydalanamaz. Fakat Allah'ın rahmetinin gazabını geçmesinden, sonsuz merhamet sahibi olmasından hareketle kimisi bu azabın ebedi olmayacağını savunmuştur. Buna göre de inkarcıların uhrevi nimetlerden faydalanması mümkündür.

İslami literatürde rahmet kavramı, genel olarak sonsuz rahmet ve azap çerçevesinde ele alınmıştır. Genel olarak da sonsuz merhamet sahibi bir varlığın cehennem gibi ebedi bir azapla cezalandırması onun rahmeti açısından uygun görülmemiştir. Bu nedenle de Allah'ın sonsuz rahmet sahibi oluşu ekseninde azap etme, ceza verme, yeryüzünde yaşanan doğal felaketler, savaşlarda çocukların ölmesi gibi bazı konular onun sonsuz rahmeti çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun sonucunda da kimisi -sayıları az da olsa -azabı Allah'ın rahmetine uygun görmemiştir. Ayrıca belirtmeliyiz ki bu görüşü savunanlar her ne kadar sonsuz rahmetin kapsamına azabı dahil etmeseler de azap, rahmetin bir sonucudur ve hem inkarcılar için hem de mefsedetin giderilmesi açısından haktır.

Yukarıda saydığımız tüm bu nedenlerden ötürü rahmet teriminin çerçevesini belirlemenin son derece önemli olduğunu söyleyebiliriz. Biz de üç bölümden oluşturduğumuz bu çalışmamızda Allah'ın hem rahmet hem de azap sahibi olması, cehennemin ebedi olmasının rahmet açısından nasıl yorumlanacağı, Allah'ın rahmeti kendisine farz kılmasının Allah'a vücutiyet (rahmet etme konusunda zorunluluk) atfedip atfetmeyeceği, dünyadaki rahmetten inansın veya inanmasın herkesin faydalanmasının mümkün olup olmadığı gibi birçok sorunun çözülmesine az da olsa katkı

sağlayacağını umuyoruz. Çalışmamızdaki hatalarımızın, eksikliklerimizin hoş görülmesi dileğiyle.

Yüksek Lisans tez konumu belirlememde yardımcı olan, tezimi oluştururken desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Hüseyin Çelik'e, araştırma tekniklerinde ve bazı kaynaklara ulaşmamda destek olan değerli ders hocam Doç. Dr. Naif Yaşar'a, önerileri ve desteği için Doç. Dr. Enver Bayram'a katkılarından ötürü teşekkür ediyorum. Her zaman yanımda olan aileme de şükranlarımı sunuyorum.

Adıyaman, Haziran, 2021

Büşra AYİK

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI

Hiç şüphe yok ki ilk dönem tefsirler, Kur'an'ın nüzul tarihinden uzaklaştıkça ayetlerin doğru şekilde anlaşılmasına en büyük katkıyı sağlar. Dolayısıyla günümüzde tefsirle ilgili çalışmalar genellikle bu alandaki klasik ya da kült eserler üzerine yapılmaktadır. Muhtemelen bu durum asırlar geçse de bu şekilde sürüp gidecektir. Kült eserlerin günümüz bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesi de bu eserlerden sonraki dönemlerde yazılan tefsir çalışmalarıyla yapılmaktadır. Nitekim Turan'ın eseri de bu durumun devamı niteliğindedir.

Çalışmamızın amacı ise rahmet teriminin çerçevesini belirlemek ve bu kavramın anlam sahasında yer almayan görüşleri Turan'ın tefsiri ekseninde tespit etmeye çalışmaktır. Çalışmamızın alt amaçlarından biri de son dönem tefsirlerine güzel bir örnek olan İsmail Turan'ın *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* tefsirini tanıtarak literatüre yeni bir eser kazandırmaktır. Bu tefsirin özellikle konulu tefsir alanına çokça katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

Çalışmamızda tarama modeli ile birçok tefsirdeki rahmet tasavvurunu tespit etmeye çalıştık. Turan'ın rahmet tasavvuruyla kıyaslama olanağı sunmak için de karşılaştırma metodunu kullandık. Rahmet terimini açıklarken yer yer semantik tahlillere de yer verdik. Böylece rahmetin anlam sahasını belirlemeye çalıştık. Sonsuz rahmetin her ne olursa olsun bağışlama, affetme gibi durumlarda geçerli olup olmayacağını inceledik. Rahmetin irade, nimet, azap, cehennemin ebediliği ile bazı kavramlar ve konular ile ilişkisini ele aldık.

Ayrıca Turan'ın rahmetle ilgili görüşlerini tefsirini baştan sona inceleyerek hem satır aralarındaki hem de rahmetle bağlantılı ayetlerdeki açıklamalarını bir bütün halinde sunmaya çalıştık. Böylece Turan'ın rahmet tasavvurunu en doğru şekilde sunmaya gayret ettik.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vii
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI.....	x
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL TURAN'IN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1.1. Hayatı	3
1.2. Hocaları ve Öğrencileri	5
1.3. Ahlakı ve Kişiliği	7
1.4. Eserleri	9
1.5. Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl Eserindeki Metodu	9

İKİNCİ BÖLÜM

RAHMETİN MAHİYETİ

2.1. RAHMETİN LÜGAT VE TERİM ANLAMI	13
2.1.1. Lügat Anlamı	13
2.1.2. Terim Anlamı.....	14
2.1.3. Rahmetin Müştak Olup Olmaması.....	17
2.1.4. Rahman'ın İbranice veya Arapça Olduğuna Dair Görüşler.....	19
2.1.4.1. Rahman'ın Arapça Oluşu ile İlgili Görüşler	19
2.1.4.2. Rahman'ın İbranice Olduğu ile İlgili Görüşler	20
2.1.5. Zâtî veya Fiilî Sıfat Olarak Rahmet.....	22
2.2. KUR'AN'DA RAHMET.....	23

2.2.1. Kur'an'da Rahmet ile İlgili Kavramlar	24
2.2.1.2. Allah'ın Rahmet ile İlgili İsimleri ve Sıfatları	25
2.2.2. Kur'an'da Azap ile İlgili Kavramlar	32
2.2.2.1. Allah'ın Azap ile İlgili İsimleri ve Sıfatları	33
2.2.3. Rahmetin Kur'an'daki Vecihleri	34
2.3. HADİSLERDE RAHMET	42
2.3.1. İnsanlara rahmeti	44
2.3.1.1. Çocuklara Rahmeti.....	45
2.3.1.2. Kadınlara rahmeti	46
2.3.2. Bitkilere ve Hayvanlara Rahmeti.....	47
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
İSMAİL TURAN'A GÖRE RAHMET	
3.1. RAHMETİN LÜGAT VE TERİM ANLAMI	49
3.1.1. Lügat Anlamı	49
3.1.2. Terim Anlamı.....	50
3.1.3. Rahmet Kelimesinin Müştak Olup Olmaması.....	50
3.1.4. Rahmet Makamı	51
3.2. RAHMETİN BAZI KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ.....	53
3.2.1. Rahmet, İrade, Meşiet İlişkisi.....	53
3.2.1.1. Allah'ın Rahmet Etme Zorunluluğu (Vucûbiyet).....	58
3.2.2. Rahmet, Nimet, Rızık İlişkisi.....	61
3.2.2.1. Dünyada İnananlara Verilen Nimetlerin Aynısının Kâfir İçinde Verilmesi Meselesi.....	64
3.2.3. Rahmet, Hamd ve Şükür İlişkisi	68
3.2.3.1. Allah'ın Şükre İhtiyacının Olup Olmaması Meselesi.....	70
3.2.4. Rahmet, Gazap ve Azab İlişkisi	72

3.2.4.1. Zıllu'r-Rahme ve Zıllu'l-Azap	77
3.2.5. Rahmet-Cehennem Azabının Ebediliği ilişkisi	77
3.3. RAHMETİN VAR OLUŞU	80
3.4. ALLAH'IN RAHMETİNİN TECELLİ ETMESİ	80
3.5. ALLAH'IN RAHMETİNİN KAPSAYICILIĞI	82
3.6. HER ŞEYİ KUŞATAN RAHMETTEN FAYDALANAMAMA NEDENLERİ	84
3.7. BAZI PEYGAMBERLERDE RAHMET	87
3.7.1. Hz. Nuh'un Rahmeti	87
3.7.2. Hz. Salih'in Rahmeti	88
3.7.3. Hz. İbrahim'in Rahmeti.....	89
3.7.4. Hz. Muhammed'in Rahmeti.....	90
3.7.4.1. İnsanlara Rahmeti	91
3.7.4.2. Hz. Muhammed'in Rahmetinin Kapsamı	93
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA	99
ÖZGEÇMİŞ	

KISALTMALAR

dergiabant	: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin
Bkz.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
h.	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
KSÜ	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
nşr	: Neşreden
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
Sad	: Sadeleştiren/ler
thk.	: Tahkik Eden
trs.	: Tarihsiz
vs.	: Ve sair
vb.	: Ve benzeri
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

Hicri 1. asrın sonlarından itibaren günümüze kadar ulaşmış, cilt, hacim ve sayfa bakımından geniş pek çok tefsir kitabı vardır. Kur'an'ı ele alan eserler dışında müstakil olarak yazılmış ayet, sure veya konu bazlı tefsirler de mevcuttur. Her ne kadar eserlerin sayısı fazla da olsa onların bazıları orijinal veya daha önce yazılmış eserlerin genişletilmesi, tekrarı veya taklidi mahiyetinde, bazıları da çağın ihtiyacına göre yeniden şekillendirilmiş eserlerdir. Ayrıca belirtmeliyiz ki tüm bu eserler, yöntem-tür, mahiyet-işlev ve amaç bakımından da birbirlerinden ayrılır. Aslında bu çeşitliliği incelediğimizde bu alandaki eserlerin sayısının fazla olma nedenlerini daha iyi anlayabiliriz.

Tüm insanlığa indirilmiş son ilahi kitap Kur'an, genel olarak açık, anlaşılır bir kitaptır. Fakat bazen herhangi bir ayetteki kelimenin anlamının okuyucu açısından müphem (kapalı), müteşabih, mücmel olması Müslümanları bu alanda çalışmalar yapmaya yönlendirmiştir. Nitekim bu çalışmalar sonucunda da 'Ulûmu'l-Kur'an ile ilgili çalışmalar ortaya çıkmıştır. Özellikle h. 2. asırdan itibaren dil merkezli çalışmaların artmasıyla tefsir literatüründe önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca Kur'an'ı daha iyi ve doğru anlama çabası, İslamiyet'in farklı kültürlerde ve medeniyetlerde yayılması, yöntem bakımından farklılıklar, gelişen çağın şartlarına Kur'an'dan aranan çözümler, Kur'an'ın herhangi bir konudaki görüşünü öğrenmek amacıyla yapılan konulu tefsirler, ideolojik veya siyasi görüşlerin Kur'an'la ilişkilendirilmesi vb. nedenler tefsir alanındaki bu çeşitliliği de arttırmıştır. Şüphesiz ki Kur'an-ı Kerim'in iniş tarihinden uzaklaştıkça bu çeşitlilikteki artış da devam edecektir. Günümüzde tefsir alanında yazılan yeni eserler de bu durumun bir göstergesidir. Bu eserlere güzel bir örnek de çalışmamızın konusunu oluşturan İsmail Turan'ın *Vücûhu't- Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı tefsiridir. Turan'ın tefsirindeki Kur'an'a bakış açısı, kullandığı metot, hadislerden ve Taberî, Zemahşerî gibi önemli müfessirlerin tefsirlerinden sıkça faydalanması, rahmet konusunu geniş, detaylı bir şekilde incelemesi ve farklı yöntemlerle ele alması, rahmet konusunda ihtilaf edilen bazı hususlara toplu şekilde yer vererek kendi görüşünü de belirtmesi gibi nedenler bizi bu esere yönlendirmiştir. Ayrıca araştırma konumuzla ilgili herhangi bir müstakil eserin olmaması da bizi bu alandaki önemli bir boşluğu doldurmaya sevk etmiştir.

Giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışmamızın birinci bölümünde, Turan'ın hayatı ile ilgili bilgilere yer vererek eserleri, öğrencileri, tefsirindeki metodundan bahsettik.

İkinci bölümde, “rahmet” kavramının etimolojisini inceledik. Bu aşamada birçok sözlüğe (Kitabu’l-‘Ayn, Mekâyis el-Luğâ, el-Müfredât, es-Sihâh vs.) başvurarak rahmet kavramının tahlillerini yaptık. Böylece kavramın sözlüklerdeki anlam sahasını tespit etmeye çalıştık. Ayrıca Kur’an’daki ve hadislerdeki anlam sahasını da inceleyerek kavramın anlam yapısını genel hatlarıyla izah etmeye çalıştık. Böylece okuyucuya Turan’ın eserindeki rahmet tasavvurunu diğer tefsirlerle kıyaslama imkânı sunduk. Yine bu bölümde Rahman’ın İbranice veya Arapça kökenli olduğu ile ilgili görüşlerden, rahmetin Kur’an’daki anlamlarından, kullanılış şekillerinden ve Allah’ın rahmet ve azap ile ilgili isim ve sıfatlarından bahsettik. Ayetlerin mealinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı’nın *Kur’an Yolu* mealini ve tefsirini esas aldık.

Üçüncü bölümde ise çalışmamızın asıl konusu olan İsmail Turan’ın *Vücûhu’t-Te’vîl fî Esrâri’t-Tenzîl* adlı eserinde rahmet terimine yüklediği anlamı ve bu konuya olan bakış açısı etrafında rahmet tasavvurunu inceledik. İlk olarak rahmetin lügat ve terim anlamlarına yer verdik. Rahmetin müştak olup olmaması konusundan ve rahmet makamından bahsettik. Hem Turan’ın birçok tefsirden faydalanması hem de rahmetin tefsirlerde ele alınışını kıyaslayabilmek için yer yer bazı tefsir kaynaklarına da başvurduk. Rahmetin irade/meşiet, nimet, hamd/şükür, azap, cehennemin ebediliği konularıyla ilişkisi açısından kelami bazı problemleri değerlendirdik. Rahmetin varoluşunu, kapsamını tespit etmeye çalıştık. Son olarak da rahmetin beşerî yansımalarını ifade edebilmek için bazı peygamberlerdeki rahmet tasavvurunu ortaya koymaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL TURAN'IN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

Yazarların hayatının, doğup büyüdüğü çevrenin, ilmi kişiliğinin, eserini yazdığı dönemin şartlarının ve bulunduğu ortamın bilinmesi yazarın fikri hayatı hakkında önemli bilgiler verir. Bu nedenle bu bölümde İsmail Turan'ın hem doğup büyüdüğü çevreyi hem de ilmi hayatını inceleyerek yazarımız ile ilgili genel bilgiler vermek istiyoruz.

1.1. Hayatı

Küçük oğluna nispetle “Ebu Ahmed” künyesi ile anılan Turan, 1924 yılında Çanakkale'nin Biga ilçesinin Danişment köyünde doğdu ve büyüdü. Annesi Kezban Hanım, babası Tahir Beydir. Babası, Danişment köyündeki mescitlerden birinin imamıdır. Dedesi Salim Bey ise, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış bir alimdir. Ayrıca Turan'ın ikisi kız (Meryem, Fatma) ve ikisi erkek (Ali, Ahmet) olmak üzere dört çocuğu vardır.²

Turan'ın İslami ilimlere yönelişi dini ve ilmi bir çevrede, ailede doğmasıyla başlamıştır. Özellikle Tahir Bey, oğlunun eğitimine önem vermiş, babasının da desteğiyle Kur'an'ı ve Osmanlıca'yı öğretmiştir.³

Turan, köyünde ilkokulu bitirdikten sonra Çanakkale'nin Biga ilçesinde ortaöğrenimine devam etti. Öğrenimi sırasında zekasıyla, asaletiyle ve eğitimiyle akranlarının arasında öne çıkan bir öğrenci olmuştur. Hatta ortaokulda öğrenim gördüğü sırada bir gün Fransızca öğretmeniyile bir konuda anlaşamayınca Fransızca sözlüğünü ezberlemiştir. Bu durum onun berrak zihninin ve idrakinin gücünü göstermesi açısından önem arz eder.⁴ Daha sonra Lise eğitimini Balıkesir'de tamamladı.⁵

Liseyi bitirdikten sonra 1943 yılında İstanbul Üniversitesi İnşaat Mühendisliğini kazandı.⁶ Bu eğitim döneminin Turan'ın ilmi gelişiminde katkısı büyüktür. Çünkü

² Turan, I, s. 4.

³ Turan, I, s. 4.

⁴ Turan, I, s. 5.

⁵ Talip Uluşan, Mühendis Hoca İsmail Turan ve Emekli Müftü Hamdi Çetinkaya, y.y., trs., s. 3.

⁶ Turan, I, s. 5.

üniversiteyi kazanmasıyla Hüsrev Hoca'dan ve Siirtli İbrahim Efendi'den hadis dersleri almaya başlamış, dini birikimlerinin temelini bu dönemde atmıştır.⁷

1949 yılında üniversiteden mezun olduktan sonra Çanakkale Biga'da ve Ankara'da Hava Kuvvetlerinde mühendis olarak çalıştı.⁸ Ankara'daki görevine devam ettiği sırada Kur'an'ı çok kısa bir sürede ezberlemiştir. Kendisi bu sürecini şöyle aktarır:

“Hafızlığımı yaptığım yıl, Türkiye’de erken seçim olacağı bilgisi geldi. O dönemde ben, köprü çizimi yapıyordum ve erken seçimden ötürü bu çizimlerin bir an önce bitirilmesi gerekiyordu. Ben de köprü çizimlerimi tamamlamak için sıkı bir şekilde çalışmaya başladım. O zamanlar Cebeci’deki evimden Mithatpaşa’daki işime yürüyerek gidip geliyordum. Bir gün sabah namazından sonra Kur’an’ın birinci cüzünü okumuştum. Evimden çıktım ve iş yerime doğru yürüyordum. Birden zihnime birinci cüzün nakşedildiğini hissettim. Hemen birinci cüzü okumaya başladım. İşyerime vardığımda birinci cüzü ezberden okumuştum. Bu duruma çok sevinmişim. Daha sonra her gün bir cüz okuyarak işime gidip gelmeye devam ettim. Yaklaşık bir ay sonra da Kur’an’ı ezberlemiştim. Kur’an’ı bu şekilde ezberlemem şüphesiz Rabbimin bana lütfuydu, ihsanıydı.”⁹ Yine Turan, 1957 yılına kadar yaklaşık yüz bin kadar hadis de ezberlemiştir.¹⁰

Turan’ın ezberinin bu denli güçlü olması öğrencisi Prof. Dr. Hüseyin Çelik’in dikkatini çekmiş ve bu durumu hocasına sormuştur. Turan ise, “Hz. Muhammed’in sözlerini (hadislerini) ezberledim ve ezberlediğim bu sözlerden amel edebileceklerimle amel ettim. Böylece ilmin bütün kapıları bana açıldı. Hatta Arapçayı da hadislerden öğrendim.” cevabını vermiştir.¹¹

Turan, 1962 yılında hac yapmak amacıyla Mekke’ye ve Medine’ye gittiğinde orada kalmaya karar verdi. Yaptığı projeler, insanlarla kurduğu güzel ilişkiler, ilmi ve dürüstlüğü sayesinde halkın sevgisini kazandı. Bu nedenle dönemin Suudi Arabistan Kralı Faysal b. Abdülaziz, Turan’a süresiz vatandaşlık verdi. Arabistan’da bir belediyede yedi yıl kadar Mühendis olarak çalıştıktan sonra 1970 yılında Türkiye’ye döndü.¹²

⁷ Turan, I, s. 8.

⁸ Turan, I, s. 5.

⁹ Uluşan, s. 12-13.

¹⁰ Turan, I, s. 9.

¹¹ Turan, I, s. 8.

¹² Turan, I, s. 6.

1970-1974 yılları arasında Ankara’da oluşturduğu ilim halkasında dersler vermeye başladı.¹³

1974 yılında Mühendis olarak son yurt dışı yolculuğu olan Libya’ya çalışmaya gitti ve on yıl boyunca orada kaldı. Afrika kıtasındaki şehirleri gezerek Arap lehçelerini öğrendi.¹⁴ Nitekim Turan’ın Türkiye dışına yapmış olduğu bu iki yolculuk (Mekke-Medine ve Libya), Arapçasını geliştirmesinde ve Arap lehçelerini öğrenmesine büyük katkı sağlamıştır.

1985 yılında temelli Türkiye’ye dönen Turan kendini ilme adadı, eserler yazmaya başladı. Çalışmamızın konusunu oluşturan bu eser de bunlardan bir tanesidir.

2004 yılında Ankara’da vefat etti, kabri ise Bağlum mezarlığındadır.¹⁵

1.2. Hocaları ve Öğrencileri

Turan’ın ilmi kişiliğinin oluşmasında büyük etkisi olan iki tane hocası vardır. Bunlardan ilki son dönem Osmanlı alimlerinden olan Muhammed Hüsrev Aydınlar’dır. Aydınlar, Makedonya’nın Labuništa köyünde doğdu. Karagümrük’te bulunan Üçbaş Medresesinde Rebîi Molla, Kastamonulu Ahmed Efendi, Tavaslı Hâfız Hasan ve İzmirli İsmail Hakkı gibi hocalardan ders aldı. Daha sonra Süleymaniye medresesinde tefsir ve hadis öğrendi. Aynı zamanda Dersiammlık ve İbtida-i Hariç Medresesinde Arapça hocalığı yaptı. Özellikle medreselerin kapatılmasından sonra gönüllü olarak dersler vermeye devam etti. Fakat o dönem, baskıların artmasıyla Medine’ye yerleşti. Ailesinin sağlık durumundan ötürü İstanbul’a dönmek zorunda kaldı. Baskılar devam etmesine rağmen bazı camilerde dini eğitimler vermeye devam etti. Ömrünün otuz yılını ilme ve öğrenci yetiştirmeye adadı. Ayrıca “Risaletü’l-Mevahibi’l-İlahiyye” adında Arapça bir eseri vardır.¹⁶

Turan, İstanbul Fatih Dersiâmm baş müderrisi Hüsrev Hoca ile üniversite döneminde tanışmış ve ondan Sahih-i Buhârî’yi okumuştur.¹⁷

¹³ Hüseyin Çelik, “İsmail Turan ve Fatiha Tefsiri”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 4, 2016, s. 124.

¹⁴ Turan, I, s. 6.

¹⁵ Turan, I, s. 10.

¹⁶ Bekir Topaloğlu, “Hüsrev Hoca”, DİA, İstanbul, 1999, XIX, s. 36-37.

¹⁷ Turan, I, s. 5.

İkinci hocası ise, Şeyh İbrahim Efendi'dir. Yıllarca Mescid-i Haram'da hadis müderrisliği yapan Şeyh İbrahim Efendi'den ise Sahih-i Müslim'i okudu.¹⁸ Turan, bu durumu şöyle aktarır:

“İbrahim Efendi, o zamanlar yaşlı ve hastaydı. Bu nedenle evinden de pek çıkamazdı. Ben onun evine giderek ondan hadis dersleri almaya başladım. Böylece bana dini ilimlerin kapısı açıldı.”¹⁹

Turan'ın tasavvufî bir kişiliği de vardır. Fakat Turan'ın sûfilîği, Türkiye'de bilinen, aşına olunan bir sûfilik değildir. Aksine o, sûfilerin şathiyelerini ve kimi zaman nebevi yöntemlere uymayan bazı davranışlarını eleştirirdi. Bunun nedeni ise Hz. Muhammed'in hadisine olan ilgisi ya da Mekke-Medine'de çalışırken Selefi düşüncenin etkisinde kalması olabilir. Burada şu konuya da değinmek gerekir. Turan'ın sûfilerin bazı davranışlarını eleştirmesi tasavvufa saygı duymama ya da tasavvuf ehlini küçük düşürme amacı taşımamaktadır. Aksine tasavvufta önemli yeri olan kişilere saygı duyar, onların hayırlılarıyla görüşürdü. Hasip Efendi, Abdulaziz Bekkine, Mehmet Zahit Kotku bu kişilerden bazılarıdır.²⁰

Talebeleri

1970'li yıllarda Ankara'da ilim halkasıyla başlattığı dersleri birçok öğrencinin yetişmesine katkı sağlamıştır. Bu öğrencilerden bazıları şunlardır:

- ✓ Hamdi Çetinkaya- Dini hayatında önemli etkisi olan İsmail Turan'ın en meşhur ve kendisine en yakın öğrencisidir. Turan'ın vefatından kısa bir süre önce vefat etmiştir.-
- ✓ Hüseyin Çelik -Dini eğitimini Ankara'da tamamlamış, tefsir ve 'Ulûmu'l-Kur'an konularında ihtisas yapmıştır. Turan'ın eserlerinin ve sözlerinin kayıt altına alınması, korunması konusunda büyük emek ve çaba sarf eden öğrencisidir. Tefsirin derlenip tahkik edilmesinde de büyük emeği vardır.-
- ✓ İlyas Atman -Belli bir dönem Ankara Dikmen Camii'nde İmam Hatiplik yapmıştır.-

¹⁸ Turan, I, s. 6.

¹⁹ Uluşan, s. 10.

²⁰ Turan, I, s. 6.

- ✓ Talip Uluşan -Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu olan Uluşan, Diyanet İşleri Başkanlığında birçok farklı görevde çalışmıştır. Emekli Ankara merkez vaizidir.-²¹
- ✓ Muhammed Yüce -Emekli Ankara vaizi ve müftüsüdür.-²²
- ✓ Yakup Başaran -Emekli Ankara merkez vaizidir.-
- ✓ Avni hoca -Belli bir dönem Ankara’da imam-hatiplik yapmış ve bu görevinden emekli olmuştur.-²³

1.3. Ahlakı ve Kişiliği

Turan, bütün işlerini Kur’an ve sünnet çizgisinde yapmaya çalışan, güler yüzlü, hoş sohbetli, küçüklerine sevgili büyüklerine saygılı, alçak gönüllü, cömert, zeki, hafız, gayretli, sürekli ilimle iştigal eden, mütevazı, hadis ehline düşkün bir kişiydi. ²⁴

Suudi Arabistan’a yaptığı yolculuğunun son yılında serbest mühendis olarak çalışmaya başlamıştır. Böylece beş vakit namazının çoğunu Kabe’de kılma fırsatı bulmuş ve hemen her namazını orada kılmaya özen göstermiştir.²⁵ Yine Kur’an ezberini unutmamak için her üç günde bir namazlarında Kur’an’ın tamamını yedi mütevatir kıraatten birine göre okumaya gayret ederdi.²⁶ İnşaat kalfası Ahmet Karaağaç’ın anlattığı olay da bu durumu göstermektedir:

“Yolculuğumuz esnasında yatsı namazı vakti girmişti. İsmail Hocama cemaatle namaz kılmayı teklif ettim. Önce kabul etmedi. Ben ısrar edince kabul etti ve namaza durduk. Namaz o kadar uzun sürdü ki bitince hocama;

– ‘Namazı çok uzun kıldırдың. Bir dahakine ayrı ayrı kılalım’ dedim.”²⁷

Turan’ın gönlü, Rasulullah sevgisiyle doludur. Bu nedenle rüyasında sık sık Hz. Muhammed’i görürdü. Öğrencisi Prof. Dr. Hüseyin Çelik gördüğü rüyalarından birini şöyle rivayet etmiştir: “Turan, bir gün rüyasında hocası Siirtli İbrahim Efendi ile Ravza-i Şerifte olduklarını görür. O sırada Hz. Muhammed’in kabrinden bir pencere açılır ve Turan, Hz.

²¹ Uluşan, s. 30.

²² Uluşan, s. 25.

²³ Turan, I, s. 6.

²⁴ Turan, I, s. 8.

²⁵ Uluşan, s. 14.

²⁶ Uluşan, s. 15.

²⁷ Uluşan, s. 6-7.

Muhammed'in kemiklerinden bir tanesini alarak emmeye başlar. Daha önce hiç tatmadığı bir lezzet alan Turan, kemikleri bir torbanın içine yerleştirerek oradan çıkar.”²⁸ Bu rüyanın tabirini merak eden öğrencisi Talip Uluşan, çalışmaları sırasında rüyasında İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Hz. Muhammed'in kemiklerini taşıdığına dair bir rivayet okumuştur. Uluşan, Ebu Hanife'nin gördüğü bu rüyanın yorumunu merak etmiş ve yaptığı araştırma sonucunda onun rüya tabiri için Basra'ya bir kişi gönderip rüyasını İbn Sîrîn'in yorumlamasını istediğinden bahsetmiştir. Daha sonra İbn Sîrîn'in rüya yorumu aktarmıştır:

*“Kemikler, insan vücudunu ayakta tutan unsurlardır. Hz. Muhammed'in kemiklerini taşımak da tebliğ ettiği İslam dinini ve sünnetini öğrenmektir, yaşamaktır ve yaymaktır. Yani Kur'an hükümlerini öğrenmek ve öğretmektir.”*²⁹

Ayrıca Turan bu rüyadan sonra Kütüb-i Sitte'yi şerhleriyle okumuştur ve yüz bin hadisi de senetleri ile ezberlemiştir.³⁰

Turan, yaşamı boyunca Kur'an ve sünnet çizgisinde kalmaya özen göstermiş ve Kur'an'ı ve sünneti hayatına uygulamıştır. Küçük büyük dememiş her türlü hakka ve hukuka riayet etmiştir. Nitekim Suudi Arabistan'da çalıştığı yıllarda “istimlak (kamulaştırma)” yapılacağı zaman kendisine para teklif edilmiş ve o, bu rüşveti kabul etmemiştir. Daha sonra bu durum dönemin Kralı Faysal'a anlatılınca İsmail Turan ile görüşmüş ve Kral Faysal ona Arabistan'da süresiz ikamet izni vermiştir.³¹

Hayatını İslami çizgide yaşamaya çalışan Turan, kendisini ilme adanmış, öğrencilerinin ve çevresindekilerinin takdirini, sevgisini kazanmıştır. 1985 yılında kesin olarak Türkiye'ye dönünce öğrencisi Hamdi Çetinkaya, Turan'a haftada bir ilmi ders yapmayı teklif etmiştir. Bunun üzerine Ankara'da bir dershanede öğlene kadar Sahih-i Müslim okumaya başlamışlardır. Turan, Zaman zaman o derslerde anılarından da bahsetmiştir:

*“Bir gün bana manevî bir hal oldu. Sami Efendi'yi, Mehmet Efendi'yi, Behçet Efendi'yi, Zekai Hodayı ve kendimi arşta gördüm- Ayrıca bu kişileri çok da severdim.- Bana gösterilen o yer ruhların makamıydı. Böylece Allah, benim onlarla beraber olduğumu bildirdi.”*³²

²⁸ Turan, I, s. 8.

²⁹ Uluşan, s. 11.

³⁰ Uluşan, s. 12.

³¹ Uluşan, s. 14.

³² Uluşan, s. 16.

1.4. Eserleri

Turan'ın *İ'câzu'l-Kur'an* adında Arapça bir kitap,³³ *Hicaz'ı Ziyaret*³⁴ isimli bir hac rehberi ve çalışmamızın da konusu olan *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı Arapça tefsir kitabı olmak üzere üç eseri vardır.

1.5. Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl Eserindeki Metodu

Buraya kadar genel olarak Turan'ın hayatından, ilmi ve ahlaki kişiliğinden bahsetmeye çalıştık. Şimdi de konumuza kaynaklık eden tefsirini genel olarak tanıtmak ve tefsirindeki metodundan bahsetmek istiyoruz.

Turan'ın 1985 yılında Kıraat-i Aşere ile ilgili çalışmalarını tamamladıktan sonra 1987 yılında Arapça yazmaya başladığı bu eser, son dönem tefsir çalışmalarına güzel bir örnektir. El yazması ve yaklaşık on bin sayfa olan bu eserini 2002 yılında tamamlamıştır.³⁵ Ayrıca bu eser, öğrencisi Prof. Dr. Hüseyin Çelik tarafından muhafaza edilmiş, tahkik aşamasındadır. Modern zamanın en geniş Arapça tefsirlerinden olup rivayet, dirayet ve konulu tefsir özelliğine sahiptir.

Turan, kendisi Türk olmasına rağmen eserini Arapça yazmıştır. Nitekim eserinde tefsirini Arapça yazmasının nedenlerini belirtmiştir. Biz de bu nedenlerden birkaçına değinmek istiyoruz. Birincisi, Arapçanın onda ayrı bir yerinin olmasıdır. Ona göre Arapça, Kur'an'ın sırlarına ulaşmak için bir araç ve bilgi arayışının odak noktasıdır. İkincisi ise, anlamı Arapça ifade etmenin daha isabetli olması, bazı Arapça kavramların bazen Türkçede tam karşılığının olmaması ve Arapça ifade etmenin kendisine daha kolay gelmesidir.

Turan, tefsirini yazarken Taberî'nin (ö. 310) "Cami'u'l-Beyan 'an Te'vîl-i A'yi'l-Kur'an", Kurtûbî'nin (ö. 671) "el-Cami' lî Ahkâmi'l Kur'an", Beydâvî'nin (ö. 685) "Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil", Nesefî'nin (ö. 710) "Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil", İbn Atiyye'nin (ö.1088) "el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Aziz", Zemahşerî'nin (ö. 1144) "el-Keşşâf 'an Haka'iki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyuni'l-

³³ Çelik, s. 125.

³⁴ Uluşan, s. 4. Ayrıca *Hicazı Ziyaret* adlı eseri 1997 yılında Seha Neşriyat tarafından basılmıştır.

³⁵ Turan, I, s. 9.

Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil", Şevkânî'nin (ö. 1250) "Fethu'l-Kâdir: el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsir", Ali b. Muhammed el-Hazin'in "Lübabü't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzîl (Tefsiri Hazîn)" ve "Tefsiru'l-Celaleyn" vs. eserlerden faydalanmıştır. Her ne kadar faydalandığı eser sayısı fazla olsa da tefsirinin temelini Taberî'nin tefsirine dayandığını söyleyebiliriz.

Burada şu konuya değinmekte fayda vardır. Her müfessirin Kur'an'ı yorumlarken kullandığı metotlar, takip ettiği yollar birbirinden farklıdır. Müfessirlerin farklı kültürel ve sosyal ortamda yetişmeleri, bilgi birikimleri, ayetlere olan bakış açısı vs. bu farklılığın nedenlerinden bazılarıdır. Turan, bu eserde her ne kadar kült olan tefsir kaynaklarından istifade etse de kullandığı metotlar, yöntemler, konuyu ele alış tarzı, konuya olan farklı bakış açısı ile o eserlerden ayrılmaktadır.

İlk dönem tefsirlerinden başlayarak birçok tefsiri mezcetip oluşturduğu bu eserinde Turan, hemen hemen her surede hadislerin birçok tarikine yer vermiştir. Ayrıca görüşlerini sık sık Hz. Muhammed'in sözleriyle desteklediği gibi hadis kitabı olmamasına rağmen hadis zikretmediği sayfa yok diyebiliriz. Bu durum daha önce de ifade ettiğimiz gibi onun hadis ilmine olan ilgisini, düşkünlüğünü göstermektedir. Faydalandığı hadis kaynakları ise, Abdurrezzak (ö.826-27) "Musannef", İbn Şeybe (ö. 849) "Musannef", Buhârî (ö. 870) "Sahîh", Müslim (ö. 875) "Sahîh", İbn Hıbban (ö. 965) "el-Müsnedü's-Sahîh", Ebu Nuaym (ö. 1038) gibi eserlerdir. Ayrıca İbnü'l-A'râbi (ö. 846), İbn Kuteybe (ö. 889), Zeccâc (ö. 923), Nehhâs (ö. 950), Cevherî (ö. 1009'dan önce) vb. dil ve ahkam eserlerinden de faydalanmıştır.

Ayrıca belirtmeliyiz ki Turan, mevzu hadisleri kullanmada da bir sakınca görmemiştir. Mesela İbn Abbas'ın sadece Hz. Muhammed'e isnat ederek rivayet ettiği "İzzetime ve celalime yemin olsun ki sen olmasaydın dünyayı da cenneti de yaratmazdım." hadisini Hz. Muhammed'in geniş ve engin rahmetini tasvir ederken kullanmıştır.³⁶ Belki de "manası sahihtir" tabiri ile ifade edilen bu mevzu hadisleri kaynak olarak kullanmasında Hz. Muhammed sevgisi, hadislere olan düşkünlüğü gibi nedenler etkili olmuştur diyebiliriz.

Bu genel bilgilerden sonra Turan'ın ayet ve sureleri tefsir yönteminden bahsetmek istiyoruz. O, surelerin tefsirine ayet sayısı, surenin iniş sırası, varsa surenin farklı isimleri ve sebeb-i nüzulü, Mekkî-Medenî oluşu, surenin fazileti vb. hakkında genel bilgi vererek

³⁶ Turan, XIV, s. 120.

başlar. Mesela Yasin suresinin tefsirine başlamadan önce Zemahşerî'nin bu sureyi Mekki olarak sınıflandırdığını aktarır ve surenin 83 ayet olduğunu belirtir. Surenin 12. ayetinin sebab-i nüzulü ile ilgili ise, Kurtûbî'nin *Ahkâmî 'l-Kur'an* adlı tefsirinde zikrettiği rivayeti verir. Buna göre 12. ayet, Beni Seleme'nin bulundukları yeri terk ederek Rasulullahın mescidinin yakınlarına gelmek istemesi üzerine inmiştir. Yasin suresinin faziletiyle ilgili de kişinin sureyi okumakla kazanacağı manevi kazançlara ve surenin ölümlere okunmasıyla ilgili hadislere yer vermiştir: “Her şeyin bir kalbi vardır. Kur'an'ın kalbi de Yasin'dir. Kim Yasin suresini okursa Allah, onun okumasına Kur'an'ı on kere okumuş gibi sevap yazar.”, “Ölülerinize Yasin okuyun.” Daha sonra da zikredilen bu hadislerin sıhhat derecesi ile ilgili görüşlere yer vererek kendi görüşünü belirtir.³⁷

Turan, ayet ya da sure ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra ayette geçen kelimelerin lügat anlamlarına değinir. Eğer kelime birden fazla mana içeriyorsa bu manaların hepsine yer verir. Ardından ayette kastedilen mananın hangisi olduğunu belirtir. Bazen de “vücûhu't-te'vîl” başlığı altında ayetlerdeki terimlerin zâhirî ve bâtinî yönleri üzerinde durur. Örneğin Bakara: 2/25 ayette tasvir edilen cennetin zâhirî ve bâtinî anlamlarına yer vermiştir. Ona göre, cennetin zahiri anlamları “örtmek, karanlığı ve zulmü örtmek, kaplamak, sarmak”tır. Bâtinî anlamı ise “Allah'ın razı olması, rahmet ve anne karnındaki çocuğa cenin denilmesi” dir. Tüm bu bilgilerden sonra da cennet ile ilgili cennette yaş sınırı, cennet ehlinin özellikleri, nimetleri cennetin kapıları vb. bilgilere yer vermiştir.³⁸

Turan, ayetin önceki ayetlerle münasebetini de açıklar. Şaz kıraatlara ve bu kıraatlerden kullanılanlara yer vererek ayetlerin anlamlarının anlaşılması için selefî ve halefî görüşlerini de zikreder.³⁹ Kur'an lafızlarıyla ilgili olan şer'î hükümlerde dört büyük fakihî ve diğerlerinin fıkıh kitaplarındaki görüşlerine delilleriyle yer verir. Ayrıca zayıf kabul ettiği görüşleri “kîle” diyerek belirtir.⁴⁰ Bütün görüşleri belirttikten sonra “ben diyorum ki”, “biz diyoruz ki” girişleriyle kendi görüşünü sunar.⁴¹ Belirtmeliyiz ki ihtası zor olan meseleleri açık ve net bir şekilde ele alması da eserini farklı kılan özelliklerden biridir.⁴²

³⁷ Turan, XV, s. 348.

³⁸ Turan, II, s. 120-135.

³⁹ Turan, XIV, s. 125.

⁴⁰ Turan, XII, s. 450.

⁴¹ Turan, I, s. 9,10.

⁴² Turan, I, s. 10.

Ayrıca Turan, Ru'yetullah,⁴³ sıfatlar gibi kalamî meselelere de değinmiştir. Örneğin, Mutezilenin Allah'ın irade, kalam gibi zıddıyla vasıflandığı ve kudretinin taalluk ettiği bazı fiili sıfatlarının ezeliyeti konusundaki yaklaşımını reddeder ve eleştirir. Mutezile'ye göre fiile dönen ve ihtiyaç halinde ortaya çıkan bu fiili sıfatlar Allah'ın zatıyla kaim değildir, hâdistir. Fakat Turan'a göre Allah'ın ezeli olması gibi sıfatları da ezeliyedir. Çünkü sıfatların yaratılışa taalluk etmesi onların ezeli olmasına mâni değildir. Ayrıca Turan, Allah'ın sıfatları ile ilgili yapılan bu tartışmaları küfür çerçevesinde değerlendirmiş, cehalet kabul etmiştir. Hatta bu tartışmaları Yahudilerin ve Hristiyanların "Hz. İbrahim Yahudi miydi yoksa Hristiyan mıydı?" tartışmalarına benzetmiştir.⁴⁴

Turan, eserinde İ'cazû'l-Kur'an meselesine de değinmiştir. Bu çerçevede Bakara: 2/23 ayetinde Kur'an'ın mucize oluşu ve bir benzerinin getirilmesinin mümkün olmadığı ile ilgili meseleleri açıklamaya çalışmıştır. Turan, ilk olarak ayetin başında yer alan "إِنْ" şart edatının içerdiği anlamları vererek tefsire başlar. Ona göre "إِنْ" şart edatı ihtimal, farzîyet, kesinlik, şek ve şüphe anlamlarını içerir. Ayrıca o, bu anlamların hangi ayetlerde geçtiğini belirtir. Daha sonra ayette Kur'an'daki bir benzeri sure ya da ayet getirilmesini (tehaddî) istenilen kişilerin kimler olduğunu belirtir. Turan bu kişilerin Enfal: 9/31 ve İsra: 17/88 ayetinde belirtildiğini ifade eder. Bu kişiler, müşrikler, ins ve cinlerdir. Ardından ayette geçen "sure" ve "misal" lafzının zahir ve batın anlamlarından bahsederek sureden kastın Kur'an'dan bir ayetin ya da parçanın, bölümün benzeri bir sure olduğunu belirtir.⁴⁵

Turan, başlangıçta muhtasar bir tefsir olarak hazırlayıp daha sonra genişlettiği bu tefsirinde yer yer Arap şiirinden⁴⁶ istifade ederken filozofların sözlerine, düşüncelerine de yer vermiştir. Mesela insanların "Allah'ı kim yarattı?" sorusuna Alman filozof Friedrich Nietzsche'nin "İnsan, Tanrının yaratıcısıdır." sözünü vererek bu düşüncenin yanlışlığını ayetlerle çürütmeye çalışmıştır.⁴⁷

⁴³ Turan, XII, s. 102.

⁴⁴ Turan, I, s. 11-12.

⁴⁵ Turan, II, s. 104-111.

⁴⁶ Turan II, s. 312.

⁴⁷ Turan, XIV, s. 129.

İKİNCİ BÖLÜM

RAHMETİN MAHİYETİ

Rahmetin anlam çerçevesini belirlemek özellikle sonsuz rahmet kapsamında ele alınan bazı düşüncelerin doğruluğunu ya da yanlışlığını belirlemek açısından son derece önemlidir. Bu nedenle ikinci bölümde rahmeti sözlüklerde, Kur'an'da, hadislerde inceleyerek rahmetin anlam sahasını tespit etmek istiyoruz.

2.1. RAHMETİN LÜGAT VE TERİM ANLAMI

Bu başlık altında rahmetin lügat ve terim anlamlarını tespit ederek sözlüklerdeki kavramsal çerçevesini oluşturmak istiyoruz.

2.1.1. Lügat Anlamı

R-h-m kökünden türeyen rahmet sözlükte “*merhamet, merhamet etmek, mağfiret, bağışlamak, affetmek, esirgemek, rikkat sahibi olmak, ihsan, şefkat, sevgi duymak, kalp yufkalığı ve yumuşaklığı vs.*”⁴⁸ gibi anlamlara gelir. Cürcânî ise, “*hayrı ulaştırma iradesi*”⁴⁹ olarak tanımlamıştır.⁵⁰

Ragıp el- İsfahânî'ye göre “رَحْمَة” lafzı “رَحِمَ” lafzından gelmektedir. Bu nedenle r-h-m istiare yoluyla “*rahim, akrabalık, yakınlık, akrabalık bağları vs.*” gibi anlamlara

⁴⁸ Halil b. Ahmed Ferahidî, Kitâbu'l-Ayn, thk. Abdulhamid Hendâvi, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, II, s. 106; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Kâhire, 2002, II, s. 398; Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfahânî, el-Müfredat fî Garîbi'l-Kur'an, thk. Muhammed Seyyid Geylani, Dâru'l-Marife, Beyrut, trs., s. 191; Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Firuzâbâdi, el-Kamusu'l-Muhît, nşr. Tahkiki't-Turasi fî Müesseseti'r-Risale, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2005, s. 1111.

⁴⁹ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif Cürcânî, Mu'cemu't-Tarifât, thk. Muhammed Sıddık el-Minşevî, Dâru'l-Fazîle, Kahire, 1938, s. 95.

⁵⁰ Cürcânî, bu tanımla şunu kastetmiş olabilir: Rahmet her ne kadar beşer için kullanılan bir sıfat olsa da ihsan etmek Allah'a mahsustur. Bu nedenle hayrı (iyiliği) ulaştırmak ancak Allah'ın iradesiyle olur.

da gelir.⁵¹ Yine İbn Faris de rahmet, merhamet ve ruhm (akrabalık bağı) kelimelerinin aynı anlamda olduğunu belirtmiştir.⁵²

Mükâtil b. Süleyman ise tefsirinde rahmet kelimesine “*cennet*,⁵³ *nimet*,⁵⁴ *yağmur*,⁵⁵ *hidayet*,⁵⁶ *rızık*,⁵⁷ *şefa*,⁵⁸ *sevgi*⁵⁹” anlamlarını da vermiştir. Ebu’l-Ferec İbn’ul-Cevzi ise *Nüzhetu’l-‘Âyun* isimli eserinde bu terimi “*ihtiyaç sahibine verilen lütuf, nimet*”⁶⁰ olarak tanımlamıştır.

2.1.2. Terim Anlamı

Terim olarak rahmet, “*insanlara ihsan etmeyi/iyilik yapmayı gerektiren bir incelik/hassasiyettir.*” Bazen sadece rikkati/hassasiyeti ya da ihsanı ifade etmek için kullanılırken, bazen de “رحم الله فلانا” (Allah, falan kişiye rahmet etsin.) örneğinde olduğu gibi rikkatten soyutlanmış ihsan için kullanılabilir.⁶¹

Rahmet hem Allah’ın hem de insanın vasfı olarak kullanılabilir. Allah için kullanıldığında sadece rikkatten soyutlanmış ihsan anlamı kastedilir, rikkat anlamı kastedilmez. Çünkü insandaki rahmet duygusal bir etkileşim sonucunda hissedilir ve kişiden kişiye değişkenlik gösterebilir. Oysa Allah’ın rahmeti, insanlardaki gibi birinin üzüntüsüne, acısına ortak olmak ya da kalpte oluşan acıma, üzülmeye hissi gibi duygusal bir oluşum değildir. Bilakis kastedilen mana, Allah’ın lütufkârlığı, cömertliğidir. O halde rahmeti “*Allah’tan nimetler, lütuflardır ve insanlardan rikkat, şefkattir.*” şeklinde tanımlayabiliriz. Bu şekildeki kullanımına Hz. Muhammed’in şu sözünü örnek verebiliriz:

⁵¹ İsfahânî, s. 191.

⁵² İbn Fâris, II, s. 398.

⁵³ Âlu İmrân: 3/107; Ebü’l-Hasen Mükâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, Tefsiru Mükâtil b. Süleymân, thk. Abdullah Mahmut eş-Şehate, Dâru İhyai’t-Turas, Beyrut, 1979, I, s. 294.

⁵⁴ En’am: 6/133; Mükâtil, I, s. 590.

⁵⁵ Yunus: 10/21; Mükâtil, II, s. 234.

⁵⁶ Hûd: 11/28; Mükâtil, II, s. 279.

⁵⁷ Fâtır: 35/2; Mükâtil, III, s. 551.

⁵⁸ Duhan: 44/42; Mükâtil, III, s. 724.

⁵⁹ Hadid: 57/27; Mükâtil, III, s. 760.

⁶⁰ Cemaleddin Ebi’l-Ferec Abdurrahman İbni’l-Cevzî, *Nüzhetu’l-‘Âyun fi İlmi’l-Vücu* ve’n-Nezâir, thk. Muhammed Abdülkerim, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 1984, s. 331.

⁶¹ Muhammed Murtaza Ez-Zebidî, *Tâcu’l-Ârus min Cevâhiri’l-Kamus*, thk. Abdülkerim el-Azbavi, Ahmet Muhtar Ömer, Abdullatif Muhammed el-Hatip, Müessesetü’r-Risale, Kuveyt, 2000, XXXII, s. 225.

“Allah rah(i)mi yarattığında ona şöyle dedi: Ben Rahmanım, rah(i)mi yarattım. Ona kendi ismimden bir isim verdim. (Onu ismimden türettim.) Kim onunla bağ kurarsa ben de onunla bağ (yakınlık) kurarım, kim ilişkisini keserse ben de keserim.”⁶²

Râzî de “Levâmi‘u’l-Beyyinât” adlı eserinde insandaki rahmet duygusunun Allah’taki rahmetten farklı oluşuna dair başka deliller sunmuştur:

- 1) İnsanda var olan rahmetin yaratıcısı Allah’tır. O, rahmeti yarattığında insanda var olan bir merhamet yoktu. Dolayısıyla Allah’ın rahmeti kulun rahmetinden daha kâmil ve eskidir. Bu nedenle de rahmetin asıl sahibiyle rahmete sonradan sahip olanın rahmeti aynı değildir.
- 2) Kişide acıma, şefkat etme vb. duygusu varsa kişi, rahmet edebilir. Bu duygular yoksa merhamet edemez. Yine kişi, eğer merhametliyse kalbindeki acıma gibi hassasiyet oluşturan şeyden kendini kurtarmak için şefkat duyar. Mesela baba, evladına iyiye aslında kendisi için iyidir. Çünkü o, içindeki merhamet duygusunun yükünü azaltmak için çocuğuna merhamet eder. Fakat Allah, bu hassasiyetten münezzehtir. Ya da bir insan birine yardım ediyorsa, sadaka veriyorsa aslında sevap kazanmak, ahiretteki cezadan kurtulmak, yardımsever biri olarak tanınmak için vs. yapıyor olabilir. Halbuki Allah’ın merhamet etmesinde böyle amaçlar söz konusu değildir.
- 3) Kişi, başka birine merhamet ettiğinde ya da bir iyilik yaptığında malında azalma olabilir, fakirleşebilir. Fakat Allah, bütün mahlukata ihsan etse bile mülkünde azalma söz konusu olamaz.⁶³

Ayrıca Sabahattin Ali de *Kürk Mantolu Madonna* isimli eserinde insandaki ve Allah’taki rahmet arasındaki farka şu sözleriyle dikkat çekmiştir: “*Bu halimizle hepimiz acınmaya layığız; ama kendi kendimize acımalıyız. Başkasına merhamet etmek, ondan daha kuvvetli olduğumuzu zannetmektir ki ne kendimizi bu kadar büyük ne de başkalarını bizden daha zavallı görmeye hakkımız yoktur.*”⁶⁴

Tüm bu söylemleri özetle ifade edecek olursak rahmet hem insanın hem de Allah’ın sıfatı olarak kullanılabilir. Fakat Allah, insanlığın tabiatına rikkati yerleştirmiş,

⁶² Zebîdî, XXXII, s. 225-226.

⁶³ Ebu Abdillah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Levâmi‘u’l-Beyyinât fi Şerhi Esma‘illah ve’s-Sıfat*, thk. Asım İbrahim Kayyali, Hüseyin eş-Şazeli er-Rerkâvî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, Lübnan, 2020, s. 159-160.

⁶⁴ Sabahattin Ali, *Kürk Mantolu Madonna*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 93.

ihsanı ise kendisine has kılmıştır. Dolayısıyla rahmet, “Allah’ın sonsuz merhametiyle lütufta bulunmasıdır.”

Yeri gelmişken tasavvuftaki rahmetten de bahsetmek istiyoruz. Tasavvufta, iki tür rahmet vardır. Birincisi, rahmet-i imtinâniyedir. Bu rahmet, Allah’ın her şeyi kuşatan rahmet türüdür. Aynı zamanda amel ve ibadet etmeden önce verilen nimetlerdir. İkincisi ise, rahmet-i vücûbiyedir. O, “... Şüphesiz ki Allah’ın rahmeti muhsinlere çok yakındır.”⁶⁵, “... rahmetimi Allah korkusu taşıyan, zekâtı veren ve ayetlerimize inanan kimselere yazacağım.”⁶⁶ ayetlerinde de ifade edildiği gibi muttaki ve muhsin olan kimseler için Allah’ın vadettiği rahmettir.⁶⁷ Dolayısıyla rahmet-i imtinâniye, Allah’ın her şeyi kuşatan ve kişinin herhangi bir çaba sarf etmeden faydalandığı rahmettir. Yeryüzündeki bu rahmetten herkes faydalanır. Rahmet-i vücûbiye ise, Allah’ın rahmeti kendi üzerine yazmasıdır. Bu rahmetten sadece iman edenler faydalanabilir.

Son olarak hem konuya farklı bir açıdan yaklaşmak hem de gelecek bölümlerde bahsedeceğimiz rahmetin bazı kavramlarla ilişkisine katkı sağlamak amacıyla rahmet kavramını Allah ile insan arasındaki ahlaki münasebet açısından inceleyen Izutsu’nun tanımına da yer vermek istiyoruz.

Izutsu rahmeti, “Allah’ın Kur’an’da kendisini sınırsız ihsan ve ölçüsüz merhamet sahibi, bağışlayıcı, affedici bir ilah olarak bildirmesidir.” şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca ona göre bu durum Kur’an’da nimet, fadl, mağfiret gibi birçok kavramla da ifade edilmiştir. Bu nedenle rahmete, sadece Allah’ın insanlara verdiği sonsuz lütuf ve ihsana teşekkür edildiğinde sahip olunabilir. İnkarla karşılık verildiğinde ise, bu ihsan ve lütuftan faydalanılamaz. Dolayısıyla rahmeti elde edebilmek için verilen ihsana ve lütuflara karşı şükredilmelidir.⁶⁸

Burada belki de belirtilmesi gereken en önemli husus Izutsu’nun, Allah’ın rahmetini ahlakla ilişkilendirmesidir. Buna göre Allah, ahlakının gereği olarak insana karşı ahlaki davranmalıdır. Örneğin kişinin yaptığı iyiliğe Allah’ın iyilikle karşılık vermesi ya da kötülük yaptığında kötülükle karşılık vermesi ahlakının gereğidir. Çünkü Allah, adaletinin ve iyiliğinin gereği olarak iyiliğe iyilik, kötülüğe kötülük ile karşılık vermiştir. Kul da Allah’ın verdiği nimetlere karşı şükür görevini yerine getirerek ahlaklı

⁶⁵ ‘Araf: 7/56.

⁶⁶ ‘Araf: 7/156.

⁶⁷ Zebîdî, XXXII, s. 226. Ayrıca bkz: Bu rahmet türlerini Kâşânî’ye atfederek verir.

⁶⁸ Toshîhiko Izutsu, Kur’an’da Allah-İnsan ve İslam Düşüncesinde Islah, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs., s. 269-271.

olur. O halde Allah ile insan arasındaki ilişki ahlakidir ve kişinin rahmetten faydalanabilmesi için bu ahlaki ilişkiye uyması gerekir. Bu ilişki de insanın tüm bu lütuflara şükretmesi gereğiyle kurulur.

Ayrıca İzutsu'nun bu tanımı ve açıklaması ileride bahsedeceğimiz Mutezilenin *aslah* teorisiyle de ilintilidir. Mutezile'ye göre Allah, ilah olmasının gereği olarak kula rahmet etmek zorundadır. Sadece İzutsu, görüşünü ahlaki temellendirmeye dayandırırken Mutezile, bu durumu zorunluluk olarak ifade etmiştir.

Belirtmeliyiz ki Allah, Kur'an'da ve hadislerde hemen her alanda ilkeler belirlemiştir. Kulun da bu ilkelere uyması ya da uymaması durumunda karşılaşacağı durumları da açık, net bir şekilde beyan etmiştir. O halde kulun Allah'ı tanıyabilmesi, emir ve nehiylerine riayet edebilmesi için Allah'ın neye nasıl karşılık / tepki vereceğini bilerek davranışlarını ilahi emirlere göre düzenlemesi gerekir. Bu durumda da yaratıcının tamamen serbest, hiçbir ilkeye bağlı olmaması düşünülemez. Fakat “... لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ”⁶⁹ ayetinde de belirtildiği gibi kulun Allah'ı yaptıklarından ötürü sorgulaması ya da hesaba çekmesi de mümkün değildir. Çünkü Allah, kâdir-i mutlak, dilediğini yapma serbestiyeti vardır.

2.1.3. Rahmetin Müştak Olup Olmaması

Alimler arasında rahmet lafzının Rahman ya da Rahim kelimesinden türetildiği ile ilgili farklı görüşler vardır. Her ne kadar müştak olmadığını iddia edenlerin sayısı az da olsa (Kurtûbî, İbn Manzûr vs.) birçok alim (Halil b. Ahmed, Cevherî, Mecdüddin İbnü'l-Esir, Fahreddin er-Râzî, Maturidi vs.) Rahman ya da Rahim kelimesinden türetildiğini savunmuştur.

Râzî, “Levami'ü'l-Beyyinât” adlı eserinde rahmet lafzının Rahman ve Rahim kelimesinden türemediğini iddia edenlerin görüşlerine değinmiştir. Buna göre:

- 1) Rahman, sıfat olarak kullanılırken zamanla isim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Rahman, sadece Allah için kullanılır. Eğer Rahman ve Rahim, rahmetten türetilmiş olsaydı o zaman Allah için merhamet edilen (مرحوم) ifadesini kullanmakta herhangi bir sakınca olmazdı. Fakat Allah'ın merhum şeklinde isimlendirmesi mümkün değildir. Örneğin “رحيم بعباده”

⁶⁹ Enbiya: 21/23.

(Kullarına Rahimdir.) denilirken “رحمن بعباده” (Kullarına Rahmandır.) denilemez. Bu nedenle rahmet, Rahman ve Rahim kelimesinden türetilmemiştir.

- 2) Arapçada “كثير العلم عالم” şeklinde bir kullanım mevcutken “كثير العلم عالم” şeklinde bir kullanım yoktur. Dolayısıyla Rahim, rahmetten türetilmiş olsaydı Rahman’dan daha fazla mübalağa ifade ederdi ve bu durumda da besmelede Rahim, Rahmandan önce gelirdi.
- 3) Arapların Rahman ismini işittiklerinde “... *Rahman da neymiş!* ...”⁷⁰ şeklinde tepki göstermeleri rahmetten türetilmediğine işaret eder.⁷¹

Rahmet lafzının Rahim ve Rahman terimlerinden türediğini iddia edenlere göre ise faîl vezni, bazen faîl ve mef’ul anlamlarını ifade edebilir. Amelles b. Akil’in şu beytindeki kullanımı gibi:

فَأَمَّا إِذَا عَضَّتْ بِكَ الْحَرْبُ عَضَّةً رَحِيمٌ فَإِنَّكَ مَعْطُوفٌ عَلَيْكَ

“Savaş, seni dişlerinin arasına alıp ısırduğında, o zaman sen şefkat duyulan, merhamet edilen biri olursun.”⁷²

Bu nedenle Halil b. Ahmed, Cevherî, Mecdüddin İbnü’l-Esir, Fahreddin er-Râzî, Rahman’ın ve Rahim’in nedim (نديم) ve nedman (ندمان) kalıplarında olduğu gibi rahmetten türetilmiş iki isim⁷³ olduğunu savunur.

Sonuç olarak Rahman’ın ve Rahim’in rahmet lafzından müştak olup olmaması ile ilgili farklı görüşler olsa da bu kelimeler anlam yönünden rahmetle ilişkili lafızlardır. Çünkü Rahman ve Rahim, Allah’ın mahlukatına karşı rahmet sahibi oluşunun göstergesidir.

⁷⁰ Furkan: 25/60.

⁷¹ Râzî, s. 154.

⁷² İsmail b. Hammad el-Cevherî, es-Sihâh: Tâcü’l-Lüga ve Sihâhü’l-Arabiyye, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar, Dâru’l-İlmi’l-Melayin, Beyrut, 1990, s. 1929.

⁷³ Ferahidî, s. 106; Cevherî, s. 1929; Mecdüddin İbnü’l-Esir, en-Nihâye fî Garibi’l-Hadis ve’l-Eser, Dâru İbn Cevziyye, 1421, 1. Baskı, s. 352.

2.1.4. Rahman'ın İbranice veya Arapça Olduğuna Dair Görüşler

Rahman lafzının Arapça ya da İbranice olması ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Burada bu görüşlere yer verdikten sonra Rahman lafzının Arapça ya da İbranice oluşuna dair dayandırılan meseleleri ele almaya çalışacağız. Ayrıca konumuzla ilgisi olmadığından Rahman'ın etimolojik tahlilini yapmayacağız.

2.1.4.1. Rahman'ın Arapça Oluşu ile İlgili Görüşler

Ezherî, İbn Abbas'tan naklettiği bir rivayete göre Rahman'ın İbranî, Rahim'in Arapça⁷⁴ bir lafız olduğunu belirtmiştir. Turan ise, aynı rivayeti Müberred ve Yahya b. Sellam'ın naklettiğini belirterek Rahman'ın Arapça bir lafız olduğunu savunmuştur.⁷⁵ Sa'lebî de Rahman isminin ve sıfatının İbranice asıllı olduğunu savunmuştur. Çünkü ona göre Rahman, Arapçaya girmeden önce “رحمانا” şeklinde yazılıyordu. Bu kelime Arapçaya geçerken “خ”, “ح” harfine dönüşmüş ve elif düşürülerek “رحمن” formunu almıştır.

Râzî'ye göre de “رحمانا” kelimesi İbranicedir. Fakat Rahman, Arapçadır. Çünkü o, Sa'lebî'nin etimolojik açıdan değil de Kur'an'ın nüzulünden önce Arapların bu kelimeyi kullanmamalarından, bilmemelerinden ötürü “Rahman” kelimesinin İbranice olduğunu iddia ettiğini düşünmektedir. Her ne kadar Sa'lebî görüşünü bu şekilde desteklese de Râzî'ye göre Allah'ın Kur'an için “... onu Arapça bir Kur'an yaptık.”⁷⁶, “... açık bir Arapça ile ...”⁷⁷ ifadelerine yer vermesi de bu terimin Arapça oluşunu desteklemektedir. Çünkü “Rahman” lafzı Kur'an'da birçok yerde kullanılmaktadır. Bu nedenle Râzî'ye göre “Rahman Arapça değildir.” görüşü savunulursa o zaman ayetlere muhalefet edilmiş olur.⁷⁸ Râzî, Rahman kelimesinin Arapça olduğuna dair başka deliller de vermiştir:

- 1) Mahlukata Rahman denilmesi uygun olmamasına rağmen, Hanifeoğullarının şairlerinin Müseylimetü'l-Kezzab'ı şiirlerinde Rahman diye isimlendirmesi Arapların Rahman kelimesini daha önceden bildiklerine işaret eder:

⁷⁴ Zebîdî, XXXII, s. 233.

⁷⁵ Turan, I, s. 11.

⁷⁶ Zührûf: 43/3.

⁷⁷ Şu'ara: 26/195.

⁷⁸ Râzî, Levamî'u'l-Beyyinât, s. 114.

فانت غيث الورى لازلت رحمانا *

“*Sen halkın imdadına yetişen bir yağmursun, her zaman Rahman kalasın!*”

Ayrıca Amr b. Zeyd’in şu şiirindeki kullanımı da Rahman’ın Arapça bir lafız olduğunu destekler:

ولكن أعبد الرحمن ربي ليغفر ذنبي الرب الغفور

“*Çokça bağışlayan Rabbim günahlarımı bağışlasın diye rabbim olan Rahman’a ibadet ediyorum.*”

- 2) Furkan suresi 60. ayette Rahman’a dua edin denildiğinde Arapların “Rahman da nedir?” şeklinde cevap vermeleri Arapların bu lafzı daha önce bilmediklerini iddia edenlerin aksine bildiklerini gösterir.
- 3) Arapça ve İbrani lafızlardan birbirine benzeyen çok lafız vardır. Rahman’ın İbranicedeki kullanımına benzemesi onun İbranice olduğunu göstermez.
- 4) Hz. Muhammed’in “*Ben Rahmanım, rah(i)mi yarattım ve ona ismimden türettiğim bir isim verdim. Onunla bağ kuran kişiyle yakınlık kurarım (ilişkimi devam ettiririm), ilişkisini kesen kişiyle de ilişkiyi keserim.*” sözü Rahman’ın Arapça olduğunu gösterir.⁷⁹

2.1.4.2. Rahman’ın İbranice Olduğu ile İlgili Görüşler

Theodor Nöldeke, nübüvvetinin ilk yıllarında Hz. Muhammed’in Hristiyanlardan, Yahudilerden öğrendiği kadarıyla insanları İslam’a davet ettiğini⁸⁰ iddia etmiştir. Rudi Paret de Hz. Muhammed’in tesis ettiği İslam’ın zamanla bir sistem ve düzen içerisine girdiğini, özellikle de Medine’ye hicretinden sonra tarihsel görüş alanının genişlemesi ve yeni şeyler öğrenmesi ile anlatım tarzının zamanla oturduğunu öne sürmüştür.⁸¹ Her ne kadar sadece Nöldeke’nin, Paret’in bu konudaki düşüncelerine değinsek de benzer düşünce başka müsteşriklerde de vardır.

Aslında buradaki en önemli mesele bazı müsteşriklerin Hz. Muhammed’in dinini oluştururken semavi dinlerden etkilendiği görüşlerini desteklemek amacıyla Rahman’ın

⁷⁹ Râzi, Levami‘u’l-Beyyinât, s. 155-156.

⁸⁰ Rıza Muhammed ed-Dakiki, Kitâbu’t-Tarihi’l-Kur’an li’l-Müsteşriki’l-Almânî Theodor Nöldeke Terceme ve Kırae Nakdiyye, 2. Baskı, Dâru’n-Nevâdir, Kuveyt, III, s. 17.

⁸¹ Rudi Paret, Kur’an Üzerine Makaleler, Çev. Ömer Özsoy, 1. Baskı, 2018, s. 68.

İbranice bir kelime olduğunu iddia etmesidir. Biz de bu başlık altında bu düşüncelere yer vereceğiz.

Nöldeke, *Geschichte des Qoran (Kur'an'ın Tarihi)* isimli eserinde sureleri Mekke ve Medine dönemi şeklinde ikiye ayırarak tasnif etmiştir. Buna göre 24 sure Medine, geriye kalan 90 sure de Mekke döneminde inmiştir. Mekke dönemine ait sureleri ise dil ve içerik açısından üç şekilde kategorize etmiştir:

- Birinci Mekke Dönemi: Bu dönemdeki surelerin belli başlı özelliği sure başında yer alan yeminler ve şiirsel bir dildir.
- İkinci Mekke Dönemi: Bu döneme ait sureler, uzun anlatımların ve metinlerin, er-Rahman isminin sık sık kullanılmaya başlandığı surelerdir.
- Üçüncü Mekke Dönemi: Uzunluk ve yazılışı ile Medine dönemindeki surelere benzeyen bu sureler, birinci ve ikinci Mekke dönemine nazaran çok daha uzun kompozisyonların yer aldığı surelerdir.⁸²

Suat Yıldırım'a göre, Nöldeke bu sınıflandırmasını “*Hz. Muhammed’in tesis ettiği dinin Tanrısını tasvir etmekte tereddüt içerisinde kaldığı*” iddialarını desteklemek amacıyla öne sürmüştür. Hatta J. Jömier daha da ileri giderek “*İslamiyet’ten önce Arabistan’da Tanrıyı, ‘Rahman’ olarak isimlendiren ve Hristiyanlıkla ilişkili olan bir mezhep olmalıdır. Nitekim Kur’an’ın, Hristiyan geleneğine ait bazı kavramları Rahman ismine bağlaması da bu durumu desteklemektedir.*”⁸³

Tüm bu bilgilerden sonra sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Râzî’ye göre Rahman, Arapça bir lafızdır ve alimler bu konuda ittifak etmiştir. Ayrıca Râzî, Kur’an’ın dilinin Arapça olduğunu beyan eden ayetlere dayanarak Rahman’ın İbranice olmadığını savunsa da burada göz ardı edilmemesi gereken en önemli husus, Kur’an’da farklı dillerden geçen kelimelerin yer almasıdır. Nitekim aynı dil ailesindeki Arapçada ve İbranicede benzer ya da aynı lafızlar olabilir. Fakat sadece bu durum Rahman’ın İbranice bir kelime olduğunu desteklemek için yeterli değildir.

Turan da Rahman’ın Arapça bir lafız olduğunu savunmaktadır. Ona göre Yahudiler, başka konularda olduğu gibi bu konuda da Arapça kelimelerde az da olsa bir değişiklik yaparak onun İbranice olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁴ Kanaatimizce Rahman’ın

⁸² Ed-Dakikî, I, s. 221-226.

⁸³ Suat Yıldırım, “er-Rahman Vashının Kur’an-ı Kerim’de Kullanılışı”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: - ,Sayı:4, s. 34-35.

⁸⁴ Turan, I, s. 11.

kökeni ile ilgili yapılacak detaylı etimolojik tahlillerin bu konuda en doğru sonuca ulaştıracağını düşünüyoruz.

2.1.5. Zâtî veya Fiilî Sıfat Olarak Rahmet

“Allah’ın zatına nispet edilen mana veya mefhum”⁸⁵ olarak tanımlayabileceğimiz sıfat, müteahhirin ve yeni ilm-i kelam döneminde zâtî, haberî ve fiilî olmak üzere üç kategoride sınıflandırılmıştır. Allah’ı zıtlarıyla nitelemenin mümkün olduğu sıfatlara fiilî, Allah’ı zıtlarıyla nitelemenin mümkün olmadığı sıfatlara ise zâtî sıfat denir. Haberi sıfat ise, Allah’ın mahlukata ait özellikler barındıran sıfatlarla nitelendiği sıfatlardır. Ayrıca zâtî sıfatlar da kendi içerisinde nefsî, subûti ve tenzihî olmak üzere üçe ayrılır.⁸⁶

Sahabe döneminde sıfatlar, zâhiri anlamıyla kabul edilmiştir. Zâtî ve fiilî sıfatların yorumlanmaya başlandığı dönemle ilgili farklı görüşler olsa da yorumlayanların kullandıkları yöntemle göre farklı görüşler ortaya çıkmış, ihtilaflar söz konusu olmuştur. Teşbih yöntemiyle sıfatları inceleyenlere göre (Mücessime), Allah’ın fiili sıfatları (görmek, işitmek, oturmak vs.) insanınkilere benzemektedir. Tefvîz yöntemiyle sıfatları ele alanlara göre (Selef alimleri), Allah’ın sıfatlarının mahiyeti bilinemeyeceğinden te’vil edilmeden kabul edilmelidir. Te’vil yöntemini kullananlardan bazıları (Cehmiyye, Mutezile vs.), kimi sıfatları kabul etmezken kimisi de sıfatları ispat yoluna giderek (Eşariyye, Selefiyye, Maturidiyye vs.) yorumlamıştır.

Biz de bu başlık altında rahmetin zâtî ya da fiilî sıfat olması ile ilgili görüşlere yer vereceğiz. Daha sonra da rahmetin zâtî mi yoksa fiilî sıfat mı olduğunu açıklamaya çalışacağız.

Rahmetin nasıl bir sıfat olduğu ya da başka bir ifadeyle iradeye mi yoksa fiile mi taalluk ettiği konusunda alimler ihtilaf etmiştir. Râzî, bazı alimlerin Allah’ın zatının yerini tutan bir isim olmasından hareketle rahmeti “*sevabın ve hayrın ulaşp şerrin yok edilmesi*” şeklinde açıklamıştır. Bu şekilde kabul edildiğinde rahmet, zâtî sıfatlar içerisinde yer alır. Allah, ezelde de er-Rahman ve er-Rahim olduğundan onun iradesi de ezelidir. Dolayısıyla rahmet de ezelidir. Bazı alimler de “*fiilen hayrın ulaşması ve şerrin de ortadan kaldırılması*” anlamına geldiğinden fiilî sıfat olduğunu iddia etmiştir.⁸⁷

⁸⁵ İlyas Çelebi, “Sıfat”, DİA, İstanbul, 2009, XXXVII, s. 100.

⁸⁶ Çelebi, s. 104.

⁸⁷ Râzî, s. 156.

Mutezile ise, Allah'ı zıtlarıyla nitelemenin mümkün olduğu ve zıddına taalluk eden sıfatların fiili sıfat olduğunu savunmuştur. Çünkü bu sıfatlar ihtiyaç halinde fiile döner ve ihtiyaç anında Allah'ın fiilde bulunmasıyla o fiile ait sıfat var olur.⁸⁸ Bu nedenle de Mutezile'ye göre rahmet, fiilî sıfattır.

Elmalılı Hamdi Yazır ise, Rahman'ın hem vasıflanarak hem de vasıflanmadan kullanıldığında Allah'ın zat ismi değil, sıfat ismi olduğunu belirtmiştir.⁸⁹ Beyhâki, irade sıfatına râci olan rahmetin zâtî bir sıfat olduğunu belirtmiştir.⁹⁰ Sa'lebî de zâtî bir sıfat olduğunu belirtmiştir.⁹¹

Sonuç olarak bazı alimler rahmeti, er-Rahman ve er-Rahim isimlerini “lütuf, ikram, nimet verme” anlamında kullanarak fiilî sıfat içerisinde değerlendirmiş olsa da alimlerin ekseriyeti bu lafzı irade ile ilişkilendirerek zâtî isim ve sıfat grubuna dahil etmiştir.⁹²

2.2. KUR'AN'DA RAHMET

Her ne kadar önceki başlıklarda rahmetin sözlük anlamını vererek kavramsal çerçevesini belirlemeye çalışmış olsak da bu anlamlar rahmetin Kur'an'da kazandığı manaları tam olarak karşılamaz. Ayrıca kelimelerin anlamı, sadece esas manadan ibaret değildir. Kur'an'da rahmetin esas manasına yeni ilişkiler ağından izafi anlamlar yüklenilmiştir. Bu nedenle rahmetin izafi (rölatif) anlamlarını da incelemek gerekir.

Rahmet, azap terimiyle ilişkili bir kavramdır. Bu nedenle Allah'ın rahmet yönünü daha iyi tasvir edebilmek için azap yönünü de belirtmek istiyoruz. Böylece rahmetin Kur'an'da belirtilen kapsamını, azaba galip gelip gelmediği hususlarını inceleyeceğiz.

Kur'an'da rahmeti incelerken genel hatlarıyla Allah'ın rahmet ve azap yönünü tasvir etmeye, rahmetin kullanım şekillerini, rahmetin kazandığı anlamları, Allah'ın rahmet ve azap ile ilgili isim ve sıfatlarını incelemeye çalışacağız. Ayrıca İsmail Turan'ın bu isim ve sıfatlarla ilgili tanımlarına da yer vereceğiz.

⁸⁸ Hikmet Yağlı Mavil, “Kelami Bir Problem Olarak Fiili Sıfatlar”, dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Cilt:3, Sayı:5, 2015, s. 180.

⁸⁹ Yazır, I, s. 49.

⁹⁰ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâki, Esmâullah ve's-Sıfat (el-Esma ve's-Sıfat), thk. Muhammed Muhibuddin ez-Zeyd, Dâru's-Şüheda, Beyrut, 1430, s. 421.

⁹¹ Zebidî, s. 226.

⁹² Bekir Topaloğlu, “Rahman”, DİA, İstanbul, 2007, XXXIV, s. 416.

R-h-m kökü Kur'an'da 339 kez geçmektedir ve 9 farklı formda kullanılmıştır: 28 defa fiil olarak “رَحِمَ”, 12 defa “ارْحَمَ”, 4 defa “ارْحَمِ”, 1 defa “رَحِمَ” ve “مرحمة”, 57 defa “رحمن”, 116 defa “رحيم”, 6 defa “راحمين”. Rahmet ise, Kur'an'da 114 defa geçmektedir.⁹³ Fiil formunda geçtiği ayetlerde fail Allah, mastar formunda geçtiği ayetlerde ise Allah'ın kullarına muamelesi, verdiği ihsan ve lütuflar söz konusudur.

2.2.1. Kur'an'da Rahmet ile İlgili Kavramlar

Kur'an'da bazen aynı lafız farklı anlamlarda kullanılabilir. Dolayısıyla bu lafızlar, birçok farklı ve yakın anlamı içerisinde barındırabilir. Bu lafızların asli ve mecazi anlamlarını bilmek de ayetin ve lafzın vermek istediği mesajı daha iyi kavramamızı sağlar.

Nitekim rahmet lafzı da Kur'an'da birçok farklı anlamda kullanılmış kavramlardan biridir. Hatta bazı ayetlerde asıl anlamının dışında da kullanımı söz konusudur. Şimdi de bu kavramları incelemek istiyoruz.

Kur'an'da rahmetle ifade edilen anlamların sayısı ile ilgili farklı görüşler söz konusudur. Rahmet, Mukâtil b. Süleyman'a göre 11 farklı vecihte,⁹⁴ Ebu'l-Ferec İbn'ul-Cevzî'ye göre de toplam 16 vecihte kullanılmıştır.⁹⁵ Buna göre rahmet, Kur'an'da “rikkat,⁹⁶ mağfiret,⁹⁷ bolluk,⁹⁸ meveddet (sevgi),⁹⁹ iman,¹⁰⁰ nübüvvet,¹⁰¹ yağmur,¹⁰² rızık ve nimet,¹⁰³ afiyet,¹⁰⁴ yardım,¹⁰⁵ minnet,¹⁰⁶ cennet,¹⁰⁷ ismet,¹⁰⁸ İslam,¹⁰⁹ Kur'an¹¹⁰” anlamlarında kullanılmıştır.

⁹³ Q'uran Dictionary, <http://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=r> (01.05.2020).

⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve'n-Nezair fi'l-Kur'ani'l-Kerim, thk. Hatim Salih ed-Dâmin, Irak, 1422, 2. Baskı, s. 44-47.

⁹⁵ Ebu'l-Ferec, s. 331-334.

⁹⁶ Hadid: 57/67; Ayrıca rikkat, yumuşak kalplilik demektir.

⁹⁷ Enam: 6/54.

⁹⁸ Bakara: 2/178.

⁹⁹ Fetih: 48/29.

¹⁰⁰ Hûd: 11/27; Sad: 38/9.

¹⁰¹ Zuhrûf: 43/232.

¹⁰² 'Araf: 7/57; Rum: 30/46,50.

¹⁰³ İsra: 17/100; Kehf: 18/10,16; Nisa: 4/113; Kehf: 18/45.

¹⁰⁴ Zümer: 39/38.

¹⁰⁵ Ahzab: 33/17.

¹⁰⁶ Kasas: 28/46.

¹⁰⁷ Bakara: 2/218; Nisa: 4/175; Ankebut: 29/23; Casiye: 45/30.

¹⁰⁸ Yusuf: 12/53.

¹⁰⁹ Bakara: 2/105.

¹¹⁰ Yunus: 10/58; İsra: 17/82.

Görüldüğü gibi Kur'an'da rahmet, sevgi, rahmet, mağfiret, nimet, afiyet gibi asli anlamıyla kullanılırken İslam, Kur'an, cennet, nübüvvet gibi mecazi anlamda da kullanılmıştır. Bu nedenle rahmetin Kur'an'da anlam olarak geniş bir yelpazeye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.1.2. Allah'ın Rahmet ile İlgili İsimleri ve Sıfatları

Kur'an'da Allah'ın rahmetini doğrudan ya da dolaylı olarak ifade eden bazı isimler veya sıfatlar vardır. Beyhâki, bu isimlerin 16 farklı vecihte geldiğini belirtmiştir.¹¹¹ Biz de bu isimlerden bazılarının rahmetle ilişkisini genel hatlarıyla açıklamaya çalışacağız.

Turan'a göre, Allah'ın bütün isimlerinde, sıfatlarında onun engin rahmetini görmek mümkündür. Fakat er-Rahman ve er-Rahim ise rahmet ile doğrudan ilişkilidir.¹¹² Bu nedenle ilk olarak er-Rahman ve er-Rahim isimleriyle başlamak istiyoruz.

a) Er-Rahman ve er-Rahim

Er-Rahman ve er-Rahim isimlerinin aynı anlamı mı yoksa farklı anlamları mı ifade ettiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Burada bu görüşlere yer verdikten sonra tercih ettiğimiz görüşü belirterek rahmetle olan ilişkisini inceleyeceğiz.

Ebu Ubeyde'ye göre “*Rahman ve Rahim, nedmân ve nedîm kelimelerinde olduğu gibi fa‘lan ve faîl vezninden türemiş iki isimdir.*” Bu nedenle “nedmân ve nedîm” kelimeleri farklı vezinlerde gelmelerine rağmen anlamları nasıl aynıysa, Rahman ve Rahim lafızları da aynı vezinden geldiğinden anlam aynıdır. Buna göre er-Rahman, Allah için kullanıldığında “*sonsuz merhametiyle ihsanda bulunan*”, er-Rahim ise “*sonsuz merhamet eden*” anlamına gelir.¹¹³

Zemahşerî ise, fa‘lan ve faîl vezinleri arasında fark olduğunu, fa‘lan vezninin fiilin mübalağalı halini ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir.¹¹⁴ Daha önce de

¹¹¹ Beyhâki, s. 421-422.

¹¹² Turan, XIV, s. 114,116.

¹¹³ İsfahânî, s. 191,192.

¹¹⁴ Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, el-Keşşâf ‘an Haka’ıkı Gavazimi’t-Tenzil ve Uyuni’l-Ekavil fi Vücûhu’t-Te’vîl, (Ed. Murat Sülün), “*Keşşâf Tefsiri*”, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018, 1. Baskı, I, s. 76-77.

belirttiğimiz gibi faîl vezni, bazen faîl bazen de mef'ul manasını ifade edebilir. Dolayısıyla her ne kadar nedmân ve nedîm aynı anlama gelse de Rahman ve Rahim arasında fark vardır.

İbn Abbas'a göre "Rahman ve Rahim şefkat, merhamet ifade eden ve biri diğerinden farklı anlam içeren isimlerdir." Bu nedenle de Rahman, Rahimden daha çok rahmet ifade eder.¹¹⁵ Hattabî ise, bu isimlerin müşkil ifadeler olduklarını, rakikliğın Allah'ın sıfatlarıyla ilgisi olmadığını belirtmiştir.¹¹⁶ Tüm bu açıklamalardan sonra Rahman'ın ve Rahim'in aralarında anlam farkı olan ve rahmeti ifade eden yakın anlamlı kelimeler olduğunu söyleyebiliriz.

Turan'a göre Allah, rahmeti er-Rahman ve er-Rahim isimleriyle vasıflandırmıştır. Bu nedenle de er-Rahman, "*Allah'ın rahmetinin genişliğini (enginliğini), kulluk görevini yerine getiren ya da getirmeyen bütün insanlara nimet, lütuf vermesini*" ifade eder. Er-Rahim ise, "*Allah'ın ahirette sadece kulluk görevini yerine getiren müminlere vereceği nimet ve lütuftur.*"¹¹⁷

Ayrıca er-Rahman, "her şeyi rahmetiyle kuşatan" anlamına geldiğinden sadece Allah için söz konusu olabilir. Dolayısıyla er-Rahman, Allah'ın ismi ve sadece ona ait bir sıfattır, onun dışındaki varlıklar için kullanılamaz. Fakat er-Rahim sıfatı, Allah dışındaki varlıklardan nispeten fazla merhamet sahibi olan kişi için de kullanılabilir.¹¹⁸ Tevbe: 9/128. ayette Hz. Muhammed'in sıfatı olarak kullanılması buna örnektir:

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَّحِيمٌ

"Ant olsun, size çok düşkün, içinizden birinin sıkıntıya uğramasının kendisine ağır geldiği ve iman edenlere karşı şefkatli ve merhametli bir peygamber gelmiştir."

Elmalılı Hamdi Yazır'a göre, Allah'ın Rahmaniyeti ezele, Rahimiyeti ise la yezele bakar. Nitekim mahlukat başlangıçtan beri var olan rahmetten er-Rahman olmasıyla, sonradan meydana gelecek merhametten er-Rahim olmasıyla faydalanır. Bu nedenle Yazır, Allah için "dünyanın Rahman'ı, ahiretin Rahim'i" tabirinden bahsetmiştir. Ayrıca Yazır' göre er-Rahman, ezeli ve la yezeli kapsayan bir isimdir. Bu nedenle er-Rahman,

¹¹⁵ Ayrıca Zemahşerî de bu görüştedir. Bkz. Zemahşerî, I, s. 76-77.

¹¹⁶ Turan, I, s. 13.

¹¹⁷ Turan, I, s. 11.

¹¹⁸ İsfahânî, s. 191.

*“insanın bir benzerini yapmasının düşünülmesinin bile mümkün olmadığı nimetler veren” er-Rahim ise, “insanın bir benzerinin yapmasının düşünülebileceği şeylerle nimet veren” demektir.*¹¹⁹

Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus da Allah’a ait bu isimlerin tam olarak Türkçe karşılığını vermenin mümkün olmadığıdır. Çünkü er-Rahman, esirgemek, korumak, himaye etmek anlamına geldiği gibi bir şeyi yapmaktan ve vermekten kaçınmak¹²⁰ anlamına da gelir. Kişinin bir şeyi vermekten ve yapmaktan kaçınması kıskançlık, çekememezlik gibi duygulardan kaynaklanabilir. Böyle bir durum Allah için söz konusu değildir. Ya da acımak, merhamet etmek vs. kalpte oluşan bir duygudur. Fakat, Allah’ın merhameti duygusal bir oluşum veya psikolojik bir meyil anlamına gelen iyilik de değildir. Nitekim, Allah’a izafe edilmesi durumunda esirgemek, acımak gibi anlamları vermek uygun değildir.¹²¹

Ayrıca Zemahşerî’ye göre rahmet, şefkat, acıma gibi beşerî sıfatlar içermektedir. Buna rağmen Allah kendini rahmetle vasıflandırmıştır. Çünkü rahmet, Allah’ın bütün mahlukata nimet, lütuf vermesini ifade eden bir mecazdır.¹²²

Kur’an da ise, er-Rahman, 57 defa¹²³ ve er-Rahim, 114 defa¹²⁴ geçmektedir. “erhamu’r-râhimîn, hayru’r-râhimîn” terkipleriyle geçmektedir. Ayrıca er-Rahman, genel olarak tek başına kullanılırken bazı yerlerde Rahim ismiyle kullanılmıştır. Er-Rahim ise, Allah’a atfen Vedud, Raûf, Ğafûr, Tevvâb, Azîz isimleriyle kullanılmıştır.¹²⁵

b) El-Ğafûr

Ğ-f-r sözlükte “örtmek, gizlemek, kirlenmesini engellemek için bir şeyin üzerini örtmek” anlamına gelir. Cumhura göre, Allah için kullanıldığında “günahları örten, açığa çıkarmayan, bağışlayan, azaptan koruyan” anlamı kastedilir.

¹¹⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bozelli, Abdullah Yücel, Zehraveyn-Azım Dağıtım, 1992, I, s. 51.

¹²⁰ <https://sozluk.gov.tr/>, 14.09.2020, 17:30.

¹²¹ Yazır, I, s. 50.

¹²² Zemahşerî, I, 78.

¹²³ Muhammed Fuad Abdülbâkî, el-Mu‘cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm, Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, Kâhire, 2008, s. 307.

¹²⁴ Abdülbâkî, s. 307-309.

¹²⁵ Abdülbâkî, s. 307-309.

Râzî, ğ-f-r kelimesinden türeyen mağfireti açıklarken “günahları örten” anlamının verilmesinin uygun olmadığını ifade etmiştir. Çünkü Kur’an’da ğ-f-r’nin örtmek anlamına zıt olan bazı kullanımları mevcuttur. Mesela, Hz. Ademin yasak ağaçtan yiyerek günah işlemesinin anlatılması bu duruma bir örnektir.¹²⁶ Bu nedenle mağfiret lafzı “afv-u safh (bağışlama ve affetme)” şeklinde açıklanırsa anlam olarak daha doğru olacaktır.

Râzî, Ğaffâr ismini kulun günahları ve Allah’ın bu ğ-f-r kökünden türeyen isimleriyle ilişkilendirerek açıklamıştır. Ona göre mağfiretten müştak olan bu isim genellikle Allah’a izafe edilmiş ve Ğâfir,¹²⁷ Ğafûr,¹²⁸ Ğaffâr¹²⁹ formlarında kullanılmıştır. Kul da işlediği günahlar açısından zâlim,¹³⁰ zalûm¹³¹ ve zallâm¹³² olmak üzere üç isimle isimlendirilmiştir. Bu durumda Allah sanki şöyle demek istemiştir: “Kulun masiyeti ile ilgili zulmü konusunda üç ismi var. Benim de kulumun bu hallerine mağfiret ve rahmet etmem üç farklı şekilde gerçekleşir: Sen zalim olursan ben Ğâfir, zalûm olursan ben Ğafûr, zallâm olursan ben de Ğaffâr olurum.” Sonuç olarak da Allah’ın ğayr-ı mütenâhi isimleri, insanın mütenâhi zulüm sıfatlarına galip gelir: “Haktan sapmış olanlar dışında Rabbinin rahmetinden kim ümit keser!”¹³³

Kur’an da ise, 91 kez geçen Ğafûr, Rahim, Afüvv, Halim, Şekûr, Aziz isimleri ile kullanılmıştır. 5 defa geçen Ğaffâr ise, Aziz ismi ile kullanılmıştır.¹³⁴

c) El-Vedud

Vedud, vüdd (sevmek, sevgi) kelimesinden türemiş mübalağa bildiren bir sıfattır. Terim olarak “Allah’ın kullarını sevmesi, onlara hayrı, iyiyi vs. ulaştırma iradesi” şeklinde tanımlanabilir.

Her ne kadar rahmet ve vüdd yakın anlamlı olsa da aralarında fark vardır. Rahmette, zayıf ve kendisine acınan bir varlık varken, sevgi neticesinde gerçekleşen vüdd için böyle bir varlığa ihtiyaç yoktur.¹³⁵

¹²⁶ Taha: 20/121.

¹²⁷ Mü’min: 40/3. Ayrıca fiili sıfat olarak Ğâfir, cezayı terk etmek ve bırakmaktır.

¹²⁸ Nisa: 4/110; Kehf: 18/58; Zümer: 39/53; Burûc: 85/14. Ayrıca Ğafûr, bütün günahları bağışlayandır.

¹²⁹ Taha: 20/82, Zümer: 39/5, Nuh: 71/10. Ayrıca çokça bağışlayan ve affedendir.

¹³⁰ Fâtır: 35/32.

¹³¹ Ahzab: 33/72.

¹³² Zümer: 39/53.

¹³³ Hicr: 15/56, Râzî, s. 202-204.

¹³⁴ Abdalbâki, s. 501-502.

¹³⁵ Râzî, s. 268.

Zemahşerî ise, vedüd kelimesine “sevgi dolu” anlamını verdikten sonra bu lafzı emirlerini yerine getirenlere istediklerini veren olarak tanımlamıştır.¹³⁶

Kur’an’da 2 yerde geçen Vedud,¹³⁷ Rahîm ve Ğafûr isimleriyle kullanılmıştır.¹³⁸

d) El-Afuvv

Sözlükte “silme, kaldırmak, gidermek, yok etmek, çok olanı vermek” anlamına gelen afv, terim olarak “günahın etkisini tamamen ortadan kaldıran, günah işleyeni kolaylıkla affeden, cezalandırmayan” anlamına gelir. Anlam olarak mağfiretten daha üstündür. Zemahşerî’ye göre afv ise, meşakkatin,¹³⁹ cehdin¹⁴⁰ zıddıdır.

Afv, Kur’an’da hem Allah hem de insanlar için kullanılmıştır. İlahi af için kullanıldığında “Allah’ın kullarına ait günahların izlerini tamamen kaldırması, Kiramen Katibinin kayıtlarından silmesi, bu günahlardan ötürü kıyamet günü hesap sormaması, günah yerine sevap yazması hatta kulunun hatırlayarak mahcup olmaması için kullarına da işlediği günahı unutturması” şeklinde yorumlanabilir.¹⁴¹

Kur’an’da ise, sadece Allah’ın vasfı olarak kullanılan Afuvv, Kadir ve genellikle Ğafûr isimleriyle kullanılmıştır.¹⁴²

e) Er-Raûf

Re’fet ve rahmetten müştak olan raûf, sözlükte “şefkat ve merhamet etmek” anlamına gelir. Allah için kullanıldığında “son derece şefkat ve merhamet eden”¹⁴³ anlamı kastedilir.

Kimi alimler raûf ve rahmet arasında fark olmadığını savunsa da Râzî, bu kavramlar arasında fark olduğunu belirtmiştir. Çünkü ona göre Allah, Bakara: 2/143, Hadid: 57/27, Tevbe: 9/128 ayetlerinde er-Raûf lafzını, Rahim lafzından önce zikretmiştir. Bu durum da iki lafız arasında bir fark olduğuna işaret eder. Er-Raûf,

¹³⁶ Zemahşerî, VI, s. 1241-1242.

¹³⁷ Hûd: 11/90; Burûc: 85/14.

¹³⁸ Abdalbâki, s. 747.

¹³⁹ Zemahşerî, I, s. 698-699.

¹⁴⁰ Zemahşerî, II, s. 1064-1065.

¹⁴¹ Râzî, s. 316.

¹⁴² Abdalbâkî, s. 466.

¹⁴³ Bekir Topaloğlu, “Raûf”, DİA, İstanbul, 2007, XXXIV, s. 468.

rahmetten daha güçlü bir şefkati, merhameti ifade eder. Çünkü er-Raûf, Allah'ın ihsanının er-Rahim ise, merhamet edilecek kişinin ihsana muhtaç oluşunun en üst seviyesini ifade eder.¹⁴⁴

Kur'an'da 11 defa geçen er-Raûf,¹⁴⁵ sadece bir ayette Hz. Muhammed'in vasfı olarak geçer.¹⁴⁶

f) El-Halim

H-l-m kökünden türeyen hilm, sözlükte “kişinin mizacını ve nefsinin öfkenin etkisinden alıkoyması”dır. Genel olarak tefsirlerde ise “akıllı olmak” anlamında mecazi olarak kullanılmıştır.¹⁴⁷ El-Halim ise, “kudreti olduğu halde ceza vermede, intikamında acele davranmadığı gibi ceza verme isteği de olmayan” anlamına gelir. Eğer ceza verme isteği daha sonra ortaya çıkarsa hakûd (kindar) şeklinde isimlendirilir.

Af ve mağfiretle yakın anlamlı olmasına rağmen hilm, “ceza vermenin kalpte karar halinde bulunması”, af ve mağfiret ise, bu kararın ortaya çıkmasıdır, uygulanmasıdır.¹⁴⁸ Ayrıca Zemahşerî, Allah'ın hilmiyle muamele etmesini “mağfiret” olarak isimlendirmiştir.¹⁴⁹

*“Allah, kişilere zulümleri (günahları, haksızlıkları) nedeniyle hemen azap etseydi yeryüzünde tek bir canlı dahi kalmazdı. Halbuki Allah, onların cezalarını belirli bir süreye kadar erteliyor. Ecelleri geldiğinde ise ne bir an geciktirebilirler ne de öne alabilirler.”*¹⁵⁰ ayetinde de belirtildiği gibi Allah'ın cezayı, azabı hak edenlere karşı azap etmemesi, ceza vermemesi ve kudreti olduğu halde acele davranmaması onun hilminin göstergesidir.

Şu rivayette de benzer bir durum söz konusudur: “Hz. İbrahim, günahkâr bir kişi görünce ‘Allah'ım onu helak et!’ diye dua etti o da helak oldu. Daha sonra günahkâr ikinci, üçüncü, dördüncü kişi daha gördü. Onların da helaki için dua etti ve onlar da helak oldu. Bunun üzerine ‘Dur, ey İbrahim! Bütün günahkârları helak edersek çok az insan

¹⁴⁴ Râzî, s. 318.

¹⁴⁵ Abdalbâkî, s. 280.

¹⁴⁶ Tevbe: 9/128.

¹⁴⁷ İsfahânî, s. 129; ayrıca bkz. Tûr: 52/32.

¹⁴⁸ Râzî, s. 238.

¹⁴⁹ Zemahşerî, V, s. 900-901.

¹⁵⁰ Nahl: 16/61.

kalır. Fakat günahkârlara mühlet verdiğimizde tövbe ederlerse tövbelerini kabul ederiz, günahta ısrar ederlerse cezasını erteleriz.’ vahyi geldi.”¹⁵¹

Kur’an’da 15 defa geçen Halim, 11 defa Allah için, Ganî, Ğafûr, ‘Alîm, Şekûr isimleriyle Allah’a, 4 yerde de Hz. İbrahim’e, Hz. İsmail’e ve Hz. Şuayb’e atfedilerek kullanılmıştır.¹⁵²

g) Es-Sabur

Sabr, sözlükte “engelleme, hapsetme” anlamına gelir. Terim olarak ise, “aklen ve dinen yapılması gerekenleri yapmak yapılmaması gerekenlerden uzak durmak için kişinin nefisini kontrol etmesi”dir. Allah için kullanıldığında “çok sayıda günaha rağmen nimet vermeye devam edip cezalandırmada acele etmeyen, çok sabreden” anlamı kastedilir.¹⁵³

El-Halim ismiyle yakın anlamlı olan es-Sabur formu Kur’an’da geçmez.¹⁵⁴

h) El-Kerim

K-r-m kökünden türeyen ve Arapların övgüye layık bütün nitelikleri isimlendirdiği el-Kerim, “minnetsiz, karşılıksız verme” anlamına gelir. Kur’an’da ise, Mısırlı kadınların Hz. Yusuf hakkında “*Bu ancak seçkin bir melektir.*”¹⁵⁵ ayetinde “hissi bir sıfat”, “... *İyi bir konum*”¹⁵⁶ ayetinde “cennetin sıfatı”, “...*Allah katında en değerliniz itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır...*”¹⁵⁷ ayetinde “yüce bir şey”, “*Bana çok önemli bir mektup gönderilmiş.*”¹⁵⁸ ayetinde ise “faydası daha çok olan şeyler” anlamında kullanılmıştır.¹⁵⁹

Allah, kereminden (cömertliğinden) ötürü sorgusuz sualsiz, hak edip etmemeye bakmaksızın ihsanda bulunur. Göklerde ve yerde ne varsa kulunun emrine verir. Hatta affının cömertliğinden günahlarında ısrarcı olmayıp tövbe eden kulunun günahlarını siler.

¹⁵¹ Râzî, s. 238.

¹⁵² Abdalbâkî, s. 216.

¹⁵³ İsfahânî, s. 273.

¹⁵⁴ Râzî, s. 330.

¹⁵⁵ Yusuf: 12/31.

¹⁵⁶ Duhân: 44/26.

¹⁵⁷ Hucûrat: 49/13.

¹⁵⁸ Neml: 27/29.

¹⁵⁹ Râzî, s. 258.

Yine dünyada kereminden ötürü günahları örter, ayıpları siler, af dileyenleri affeder.¹⁶⁰ Hatta Zemahşerî, kul dua etmek için el açtığında Allah'ın kulunun duasına icabet etmemekten haya ettiğini ve bu nedenle de kuluna her türlü lütufta bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶¹

Kur'an'da toplam 27 defa geçen kerim, 10 yerde Allah için kullanılmıştır.¹⁶²

1) El-Berr

Birr, “her türlü iyilik, hayır” anlamına gelir.¹⁶³ Zemahşerî bu kelimeye “hayr ve iyiliğin bolluğu”¹⁶⁴ anlamını vermiştir. Aynı kökten türeyen berr ise, Allah için kullanıldığında “çok lütufkar, ihsanı, lütfu bol olan, iyilik eden” insanlar için kullanıldığında “yardımsever, saygılı, iyi davranış, itaatkâr” anlamına gelir.¹⁶⁵

Kur'an'da sadece Tûr: 52/28 ayetinde Allah'a izafe edilmiştir.¹⁶⁶

2.2.2. Kur'an'da Azap ile İlgili Kavramlar

Genel olarak “engelleme, alıkoyma, terk etme, ceza” anlamına gelen azap, Kur'an'da “*ilahi emirlere uymayanlara dünyada ve ahirette verilen ceza*” şeklinde kullanılmıştır.¹⁶⁷

Kur'an-ı Kerim'de, a-z-b formu 41 kez fiil, 332 kez de isim olmak üzere toplam 373 defa geçmektedir.¹⁶⁸ Ayrıca Kur'an'da genel olarak dünyevi, kabir ve uhrevi olmak üzere üç tür azaptan bahsedilebilir.

Kur'an'da azap anlamında kullanılan kavramlardan bazıları şunlardır:

- Cehennem/nâr, haviye, hutame
- Be's; azapla yakın anlamlı olan bu terim “fakirlik, şiddet, sıkıntı, korku, azap vs.” anlamlarına gelir.¹⁶⁹ Kur'an-ı Kerim'de “*şiddet, kuvvet, azap,*

¹⁶⁰ Câsiye: 45/13.

¹⁶¹ Zemahşerî, I, s. 312-313.

¹⁶² Abdalbâkî, s. 603.

¹⁶³ İsfahânî, s. 40.

¹⁶⁴ Zemahşerî, I, s. 364-365.

¹⁶⁵ Râzî, s. 312.

¹⁶⁶ Abdalbâkî, s. 117.

¹⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, DİA, İstanbul, 1991, IV, s. 302.

¹⁶⁸ https://a/corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=E*b, 12.09.2020, 19:30.

¹⁶⁹ İsfahânî, s. 66.

çetin savaş, dayanılması zor fakirlik ve musibetler” anlamlarında kullanılmıştır. Genellikle inkarcıların azapla karşılaştıkları sırada iman etme istemelerinin fayda vermemesi ve işlediklerinden ötürü hüsrana uğramaları anlatılır.¹⁷⁰

- İkâb; “bir şeyin arkasından gelmek” anlamına gelen bu terim azap ile yakın anlamlıdır.¹⁷¹ Azap gibi “*ilahi emirlere uymayanlara iki dünyada verilen ceza*” anlamına gelir.¹⁷²
- Rics; “pislik, kirlilik” anlamına gelen bu kelime her türlü kötü fiil ve davranışı içine alan kapsamlı bir terimdir. Ayrıca Kur’an’da şirkle birlikte mecazi olarak azap için de kullanılmıştır.¹⁷³

2.2.2.1. Allah’ın Azap ile İlgili İsimleri ve Sıfatları

Allah, kullarına karşı çok merhametlidir, lütfu ve affı boldur. Nitekim rahmet yönü Kur’an’da daha ağır basmaktadır. Fakat bazen kulun günahıta ısrarcı oluşu nedeniyle kuluna azap edebilir. Çünkü bu azap, Allah’ın adaletinin ve hikmetinin gereğidir.

Kur’an’da Allah’ın azap ile ilgili sadece iki ismi ve sıfatı vardır: el-Müntakim ve el-Kahhâr. Şimdi de bu isimleri ve sıfatları inceleyeceğiz.

• El-Müntakim

N-k-m sözlükte “intikam, öç, gazap, öfke vb.” anlamlarına gelir. Müntakim ise, ifti’âl kalıbından türetilmiş bir ism-i fâil olup Allah’ın ismi olarak “suçluyu gerektiği şekilde cezalandıran” anlamına gelir.¹⁷⁴ Genel olarak da “tüm uyarılara rağmen ilahi emirleri çiğneyip uymamakta ısrar edenleri cezalandıran” şeklinde tanımlanabilir. Fakat Allah’ın bu cezalandırması, intikam şeklinde verilen cezadan farklıdır. Çünkü Allah, cezalandırmadan önce uyarırken intikam ile verilen cezada uyarı söz konusu değildir.

¹⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Be’s”, DİA, İstanbul, 1992, V, s. 526.

¹⁷¹ İsfahânî, s. 340.

¹⁷² İlyas Üzümlü, “İkab”, DİA, İstanbul, 2000, XXII, s. 13.

¹⁷³ İsfahânî, s. 188.

¹⁷⁴ İbn Manzûr, s. 590-591.

Bu kelime Kur'an'da dört ayette el-'Azîz ismiyle "zuntikam", üç yerde de "müntakim" şeklinde geçmektedir.¹⁷⁵

• El-Kahhâr

K-h-r kökünden türemiş mübalağa ismi faildir. "*Zor kullanarak ve tabiatından çıkararak bir şeye boyun eğdirmek*" anlamına gelir. Fahreddin er-Râzî, Kahhâr'ın zât-ı ilâhiyyeye nispet edildiği takdirde "başkasını menetmeye gücü yeten ve kişiyi ilahî iradenin dışında hareket etmekten alıkoyan" şeklinde tanımlamıştır. Rahmetin iradeye yönelik bir sıfat olması gibi kahr da kudrete yönelik bir sıfattır.¹⁷⁶

Kur'an'da 6 ayette el-Vahid ismiyle Allah'a izafe edilmiştir¹⁷⁷

Sonuç olarak, Allah'ın rahmet ve azap ile ilgili isimlerini, sıfatlarını Kur'anî bütünlük çerçevesinde değerlendirdiğimizde rahmet ile ilgili isimlerinin, sıfatlarının azap ile ilgili olanlardan daha fazla olduğu ve "Rahmetim azabımı geçti." hadis-i şerifinin tecelli ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim rahmeti nedeniyle Allah, günahları örten, açığa çıkarmayan, günahından dönmesi için kuluna fırsat tanıyan, bağışlayan, hatalarına rağmen kulunu hemen cezalandırmayıp günah yazmayan bir ilah olarak tasvir edilmiştir. Bu nedenle Allah'ın azap isimlerinin daha az olması onun rahmetinin önceliğine delildir.

Allah'ın azap ile ilgili isim ve sıfatlarında ise, inkarda ısrarcı olup ilahi emirlere uymayanları cezalandırdığı görülür. Hikmetinin ve adaletinin gereği olarak azap eden Allah, sonsuz merhamet sahibidir. Kul seçimiyle sonsuz merhamet denizinden çıkarak azabı tercih edebilir.

2.2.3. Rahmetin Kur'an'daki Vecihleri

Rahmet, Kur'an'da hem asli hem de mecazi anlamda kullanılmıştır. Rahmetin içerdiği bu anlamların sayısı ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu anlamların sayısını Suyutî 12,¹⁷⁸ Mukâtil b. Süleyman 11¹⁷⁹ olarak vermiştir.

¹⁷⁵ Abdalbâkî, s. 718.

¹⁷⁶ Râzî, s. 167.

¹⁷⁷ Abdalbâkî, s. 554.

¹⁷⁸ Ebu Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-Nezair li Elfâzi Kitabi'llahi'l-'Aziz, thk. Abdulhamid Ali, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, s. 224-227.

¹⁷⁹ Mukâtil, el-Eşbah ve'n-Nezair, s. 44.

Biz de bu başlık altında rahmetin ayetlerdeki asıl ve mecazi anlamlarına yer vereceğiz.

a) Hz. İsa'nın ve Hz. Muhammed'in Sıfatı

Rahmet, Kur'an'da sadece bir yerde Hz. İsa'nın sıfatı olarak kullanılmıştır:

قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا

“Öyle ama senin Rabbin dedi ki :O, bana kolaydır. Biz, onu insanlara bir delil ve kendimizden bir rahmet kılacağız. Bu, kararlaştırılmış bir iştir”¹⁸⁰

Yukarıdaki ayette rahmet hem Hz. Meryem, hem de inananlar için Hz. İsa'nın sıfatı olarak kullanılmıştır.¹⁸¹

Yine rahmet, Kur'an'da Hz. Muhammed'in sıfatı olarak sadece bir ayette kullanılmıştır:

وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُلْ أُنْذِرَ لَكُمْ يَوْمَئِذٍ بِاللَّهِ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Yine onlardan peygamberi inciten ve ‘O, (her söyleneni dinleyen) bir kulaktır.’ diyen kimseler de vardır. De ki: ‘O, sizin için bir hayır kulağıdır ki Allah’a inanır, müminlere inanır (güvenir). İçinizden inanan kimseler için bir rahmettir. Allah’ın Resulünü incitenler için ise, elem dolu bir azap vardır.”¹⁸²

Ayetin başında eziyet etmek amacıyla Hz. Muhammed’e “el-üzün” (kulak) diyenlerin sözlerine karşılık Allah’ın “üzünü hayrın” (hayırlı bir kulak) şeklinde bir övgüye dönüşen cevabı geçmektedir. Daha sonra “Ey Münaфіklar! O, aranızdaki ‘iman edenler’ ya da ‘iman ediyormuş gibi görünler’ için de rahmettir.” Çünkü sizleri dinler, göstermelik imanınızı kabul eder, müşriklere yaptığı muameleyi size yapmaz.¹⁸³

¹⁸⁰ Meryem: 19/21.

¹⁸¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, Tefisiru't-Taberî Cami'u'l-Beyan 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an, thk. Abdullah Abdul Muhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr, Kahire, 2008, XV, s. 489.

¹⁸² Tevbe: 9/61.

¹⁸³ Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zamahşerî, el-Keşşâf 'an Haka'iki Ğavamizi't-Tenzil ve 'Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vîl, Murat Sülün (Ed.), “Keşşâf Tefsiri”, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2018, 1. Baskı, I, s. 119-120.

Taberî ise, Hz. Muhammed'in sıfatı olarak kullanıldığını ve sadece inananlar için rahmet olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁴

b) Allah'ın Rahmeti, İyiliği ve İhsanı

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

*“O zaman sen, Allah'ın rahmeti sebebiyle onlara güzel (yumuşak) davrandın. Nitekim kaba ve gaddar (katı yürekli) olsaydın mutlaka yanından dağılıp giderlerdi. O halde onları bağışla, affet ve onların bağışlanmalarını iste. İşlerinde de onlara danış (onlarla istişare et). Kesin olarak karar verdiğinde de Allah'a güvenip dayan. Nitekim Allah, kendine dayanıp güvenenleri sever.”*¹⁸⁵

Zemahşerî, ayette geçen “فَبِمَا”daki “مَا”nın tekit ve Hz. Muhammed'in tamamen Allah'ın ihsan ettiği rahmet sayesinde yumuşak davrandığını ifade etmek için kullanıldığını belirtir. Ayrıca buradaki rahmet, Hz. Muhammed'in emirlerine karşı gelmelerine ve bozguna uğramalarına rağmen onların adına üzülmesidir.¹⁸⁶

Hz. Muhammed, Allah'ın rahmetinden ötürü emrine karşı gelmelerine, bozguna uğrayıp onu terk etmelerine rağmen onlara yumuşak davranmıştır. Bu ayetteki rahmet kelimesi, Allah'ın lütfu, ihsanı sayesinde Hz. Muhammed'e sebat vermesi, onlara karşı yumuşak ve kibar davranmasını sağlamak anlamına gelmektedir.¹⁸⁷

وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلِعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

*“Allah, size olan rahmetinden ötürü dinlenmeniz için geceyi ve fazlından (lütfundan) rızınızı aramanız için gündüzü yarattı ki bütün bunlara şükredesiniz.”*¹⁸⁸

Bu ayette rahmet, “ihsan, lütuf” anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla Allah, rahmetinden ötürü geceyi dinlenmek, gündüzü ise rızık arama (çalışma) vakti kılmıştır.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Taberî, XI, s. 539; Ayrıca bkz. Bazı Küfe kıraatinde “rahmetin” şeklinde okunmuştur. Bu durumda “hayr” kelimesine atfedilmiş olur.

¹⁸⁵ Âlu İmrân: 3/159.

¹⁸⁶ Zemahşerî, I, s. 1110.

¹⁸⁷ Zemahşerî, I, s. 202.

¹⁸⁸ Kasas: 28/73.

¹⁸⁹ Taberî, XII, s. 306.

Zemahşerî ise, geceyi ve gündüzü üç amaç için birleştirdiğini belirtmiştir: Dinlenmek, fazlını aramak ve şükretmek.¹⁹⁰

c) Af ve Mağfiret

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

“De ki: Ey benim kendi aleyhlerinde haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin, Allah bütün günahları bağışlayabilir. Çünkü o, Ğafur (bağışlayıcı) ve Rahim’dir. (Çok merhametlidir.)”¹⁹¹

Bir rivayete göre Mekkelilerin “Muhammed’in iddiasına göre puta tapan, Allah’ın haram kıldığı canı öldüren kişiler affedilmez. Halbuki biz hicretten önce puta taptık, Allah’ın haram kıldığı cana kıydık.” demeleri üzerine bu ayet inmiştir. Hz. Hamza’nın katili Vahşi, Ayyaş b. Ebu Rebia, Velid b. Velid gibi kişilerin Müslüman olduktan sonra gördükleri işkenceye dayanamayıp dinden dönenler için indiği yönünde başka rivayetler de vardır.¹⁹²

Bu ayette rahmet, af ve mağfiret anlamında kullanılmıştır.

d) Hak Edilen Mükafat, Lütuf

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ إِلَيْهِ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا

“Allah, kendisine inanan ve sınıksız bağlanan kimseleri kendisinden olan bir rahmete (lütfa) erİştirecek ve kendisine ulaştıran dosdoğru bir yola iletecektir.”¹⁹³

Bu ayette ise rahmet, hak edilen bir mükafat ve fazladan verilen lütuf anlamına gelmektedir.¹⁹⁴ Taberî, bu mükafatın cennet olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁵

وَنَجِّنَا بِرَحْمَتِكَ مِنَ الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

“Merhametinle bizi o kâfir topluluğundan kurtar.”¹⁹⁶

¹⁹⁰ Zemahşerî, V, s. 100.

¹⁹¹ Zümer: 39/53.

¹⁹² Zemahşerî, V, s. 960-961.

¹⁹³ Nisa: 4/175.

¹⁹⁴ Zemahşerî, II, s. 348-351.

¹⁹⁵ Taberî, XIV, s. 712.

¹⁹⁶ Yunus: 10/86.

Hız. Musa, kavmini Allah'a güvenmeye davet edince onlar da "Biz (zaten) sadece Allah'a güvendik. Bizi zalim bir kavim için imtihan vesilesi eyleme ve merhametle o kâfir topluluğundan kurtar." demiştir. Ayrıca buradaki rahmet kelimesi de hak edilen mükafat anlamında kullanılmıştır.¹⁹⁷

يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَّهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ

"Rableri onları kendi rahmetiyle, hoşnutluğuyla (rızwanyla) içerisinde kesintisiz nimetlerin olduğu cennetlerle müjdeliyor."¹⁹⁸

Bu ayette ise, Allah yolunda hicret ve cihat edenleri lütuf olarak rahmetiyle müjdeliyor.¹⁹⁹

e) Sevgi ve Şefkat Duygusu

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

"Allah'ın delillerinden biri de kaynaşabilmeniz için sizlere kendinizden eşler yaratarak aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesidir. Şüphesiz tüm bunlarda akleden topluluklar (kavim) için deliller vardır."²⁰⁰

Zemahşerî'ye göre ayette geçen rahmet, evlenmeden önce eşlerin arasında sevgi duymayı gerektirecek bir bağ yokken, Allah'ın evlilikle bir bağ oluşturup eşler arasında sevgi ve şefkat duygusu oluşturmaları anlamına gelmektedir.²⁰¹

f) Sevgi, Ülfet

ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَانْتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهَابَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا فَآتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ

"Sonra onların ardından arka arkaya peygamberlerimizi ve Meryem oğlu İsa'yı da gönderdik ve ona İncil'i verdik. Kendisine uyanların kalplerine de şefkat ve merhamet yerleştirdik. Biz onlara (kendi kendilerine) uydurdukları ruhbanlığı da farz kılmamıştık.

¹⁹⁷ Taberî, XII, s. 254.

¹⁹⁸ Tevbe: 9/21.

¹⁹⁹ Taberî, XI, s. 382.

²⁰⁰ Rum: 30/21.

²⁰¹ Zemahşerî, V, s. 214-216.

Onlar, (sözde) Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla uydurmuşlardı. Ama yine de ona hakkıyla uymadılar. Biz de içlerindeki çoğu fâsık kimseler olmalarına rağmen inananlara ecirlerini verdik."²⁰²

Bu ayette rahmet, sevgi anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Fetih: 48/29. ayetinde de aynı anlamda kullanılmıştır.²⁰³

g) Cennet

يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتِسِبْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا
فَضُرِبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ

*“İnanan kimselere o gün, münafik erkekler ve kadınlar: ‘Bize bakın da biraz (da olsa) nurunuzdan (ışığınızdan) alalım.’ dediğinde ‘Geriye dönüp başka bir nur (ışık) arayın!’ denilir ve aralarına kapılı bir duvar çekilir. O duvarın iç tarafında rahmet, (münafıklara) bakan dış tarafında azap vardır.”*²⁰⁴

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُدْخِلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي رَحْمَتِهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ

*“İnanıp salih amel işleyenlere gelince Rableri, onları rahmetine alacak (dahil edecek.) Apaçık başarı işte budur.”*²⁰⁵

Yukarıdaki ayetlerde rahmet, cennet anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Bakara: 2/218, Âlu İmrân: 3/107, İsra: 17/57, Ankebut: 29/23 ayetlerinde de bu anlamda kullanılmıştır.²⁰⁶

h) Kur'an

وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَى عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

*“Yemin olsun ki onlara, bilgiye göre açıkladığımız bu kitabı iman eden bir topluluk (kavim) için doğru yola ulaştırıcı ve rahmet olarak getirdik.”*²⁰⁷

²⁰² Hadîd: 57/27.

²⁰³ Mukâtil, el-Eşbah ve'n-Nezair, s. 46.

²⁰⁴ Hadîd: 57/13.

²⁰⁵ Câsiye: 45/30.

²⁰⁶ Zemahşerî, V, s.140,580; Mukâtil, el-Eşbah ve'n-Nezair, s. 45.

²⁰⁷ 'Araf: 7/52.

Burada rahmet, Kur'an'ın özelliği olarak kullanılmıştır. ²⁰⁸

يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ

“Ey insanlar! İşte Rabbinizden size bir öğüt, kalplerinizdeki (hastalıklara) bir şifa, iman edenlere bir rehber (yol gösterici) ve rahmet gelmiştir.”²⁰⁹

İçerisinde öğüt gibi birtakım faydaları barındıran bu kitap, bozuk inanışlar için bir deva, iman edenler için rahmet olarak gönderilmiştir. Bu ayette de rahmet, Kur'an anlamında kullanılmıştır. Ayrıca En'am: 6/157, Yusuf: 12/111, Yunus: 10/58 ayetlerinde de Kur'an'a izafeten kullanılmıştır. ²¹⁰

ı) İslam

... وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ ...

“Allah rahmetini dilediğine verir.”²¹¹

Bu ayette de rahmet, İslam anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Şura: 42/8, İnsan: 76/31, Fetih: 48/25 ayetlerinde de bu anlamda kullanılmıştır. ²¹²

i) Yağmur

فَانظُرْ إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَٰلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Allah'ın rahmetinin izlerine bir bak! Öldükten sonra toprağa nasıl da can veriyor! Şüphesiz o, ölüleri de diriltecektir. O, her şeye kadirdir (gücü yetendir.)”²¹³

Yukarıdaki ayette rahmet, yağmur anlamında kullanılmıştır. Rum: 30/33,46, Şura: 42/28 ayetlerde de aynı anlamdadır. ²¹⁴

Özetle Kur'an'da rahmet, genel olarak Allah'ın sıfatı, ihsanı, lütfu ve nimeti şeklinde kullanılmıştır. Ayrıca bu kullanımlara baktığımızda da rahmeti beşerî, ilahi, dünyevi ve uhrevi rahmet olmak üzere dört grupta toplayabiliriz. Rahmetin Allah'a bakan

²⁰⁸ Zemahşerî, II, s. 856-857.

²⁰⁹ Yunus: 10/57.

²¹⁰ Zemahşerî, III, s. 294-295; Mukâtil, el-Eşbah ve'n-Nezair, s. 46.

²¹¹ Bakara: 2/105.

²¹² Mukâtil, el-Eşbah ve'n-Nezair, s. 44.

²¹³ Rum: 30/50.

²¹⁴ Mukâtil, el-Eşbah ve'n-Nezair, s. 45.

yönü ilahi, Hz. Peygamber'e, Hz. İsa'ya, insanlara vs. bakan yönü ise beşeridir. Onun ihsanı dünyada mümin, kâfir ayırt etmeksizin yeryüzündeki bütün canlıları kapsarken ahirette sadece ona inananları kapsayacaktır.

Mahlukatın varlık sahasına çıkmasından itibaren insan hayatının her alanında yer alan rahmet, her şeyi kuşatmıştır. Yeryüzündeki bütün mahlukat, Allah'ın dünyevi rahmet tecellilerinden faydalanır. Çünkü Kur'an'da, dünya hayatında verilen rahmetten bazılarının faydalanmasına izin verilmediği ya da onlardan uzak tutulduğu ile ilgili bir beyan yoktur. Dolayısıyla dünyadaki rahmetten mümin, kâfir fark etmeksizin herkes faydalanmaktadır. Fakat bu faydalanma herkes için aynı olmayabilir. Kimisi az, kimisi çok faydalanabilir. Bu durumu kişinin tercihleri, karakteri vs. nedenler etkilemektedir.

Ayrıca Kur'an'da Allah rahmetin yegâne sahibi olduğunu da belirtmiştir: *“Rabbinin rahmetini onlar mı bölüşüyor? Biz, onların dünya yaşamındaki maiyetlerini böldük. Kimini derece olarak diğerlerinden üstün kıldık ki onlardan bazıları diğer bazısını çalıştırabilsinler. Rabbinin rahmeti onların biriktirdiklerinden (topladıklarından) daha iyidir.”*²¹⁵ ayeti de bu duruma işaret etmektedir. Taberî, bu ayeti bir önceki ayetle açıklamıştır. Araplara göre Kur'an, iki büyük şehrin halkından olan Velid b. Muğire el-Mahzumî, Mesud b. Amr b. Ubeydillah es-Sekafî gibi kişilere indirilmelidir. Çünkü bu kişiler hem aralarındaki en değerli kişilerdir hem de rahmeti paylaştırabilecek güçtedir. Nitekim onların bu isteklerinin mümkün olmadığını ve rahmetin yegâne sahibinin Allah olduğunu belirtmek için bu ayet inmiştir. Bunun üzerine Araplar, “Ey Muhammed! Madem Rabbin rahmetini mahlukat arasında paylaştırıyor ve kendi katındaki fazlını dilediğine veriyor yoksa Allah, rahmetini paylaştırırken dilediğine verip dilediğini mahrum mu bırakıyor?” şeklinde itirazlarını öne sürmüştür.²¹⁶

Son olarak belirtmeliyiz ki Allah'ın vermiş olduğu tüm bu nimetlere karşılık istediği şey kulun şükrünü yerine getirmesidir. Bu şükür, rahmet tecellilerini arttırırken kulun şükretmeyip nankörlük etmesi de bu tecellilerin azalmasına neden olur. Nitekim tarih sahnesine dönüp baktığımızda birçok kavmin şükürsüzlükleri nedeniyle helak olduğuna ya da ellerindeki nimetlerden mahrum kaldıklarına şahit oluruz.

²¹⁵ Zührûf: 43/32.

²¹⁶ Taberî, s. 583-584.

2.3. HADİSLERDE RAHMET

“Ant olsun, size içinizden sıkıntıya uğramanızın kendisine ağır geldiği, çok düşkün ve iman edenlere karşı şefkatli ve merhametli bir peygamber gelmiştir.”²¹⁷

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın zatına ait “Rauf”, “Rahim” vs. sıfatlarıyla sıfatlandığı Hz. Muhammed'in önemli vasıflarından biri de rahmettir. Dolayısıyla beşerî rahmet örneği olarak onun sözlerindeki, fiillerindeki, sosyal hayatındaki vs. rahmet çerçevesi de son derece önemlidir. Biz de bu başlık altında ana hatlarıyla hadislerde rahmet çizgisini tespit etmeye çalışacağız.

Nebevi rahmet, sosyal hayatı düzenleyen bir olgudur. Hz. Muhammed'in sîreti incelendiğinde de ayırım yapmaksızın bütün mahlukata karşı merhametle muamele ettiği görülecektir. O, kadına, çocuğa, köleye, muhtaç olanlara, hayvanlara vs. karşı her zaman şefkat göstermiş ve gösterilmesini istemiştir, zaman zaman da insanları teşvik etmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de olduğu gibi hadislerde de rahmetin yegâne sahibi Allah'tır. Fakat Allah'taki rahmet, insandaki gibi duygusal bir oluşum yani yufka yüreklilik, kalpte oluşan acıma hissi vs. değildir. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî “Fethu'l-Bâri” adlı eserinde Abdullah b. Abbas'tan gelen bir rivayette Allah'taki rahmetin başkasından sudur olamayacak bir rahmet olduğunu belirtmiştir: “Hz. Muhammed, ‘Merhamet etmedikçe iman edemezsiniz.’ deyince onlar da ‘Biz de merhametliyiz Ya Rasulullah!’ dedi. Bunun üzerine ‘Bu sizden birinin sahip olduğu rahmet değildir...’ buyurmuştur.”²¹⁸

Allah'ın rahmeti sınırsızdır. Yeryüzündeki bütün canlılar, yaşamlarını idame ettirecek kadar bu rahmetten faydalanır. “Eğer müminler, Allah katındaki azabı bilseydi hiçbir cennete tamahkâr olmazdı. Kâfirler de Allah katındaki rahmeti bilseydi hiçbir cennetten ümidini kesmezdi.”²¹⁹ hadisi her ne kadar havf-reca dengesi ile ilişkili olsa da Allah'ın rahmetinin enginliğini belirtmesi açısından önemlidir. Çünkü kâfir bile bütün hatalarına, inkarlarına rağmen Allah'ın rahmetinin enginliğini bilebilse cennete girme ümidi taşıyabilir. Dolayısıyla Allah'ın rahmetinin enginliği kâfire bile umut verecek kadar çoktur.

²¹⁷ Tevbe: 9/128.

²¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bâri Şerhu Sahihî'l-Buhârî, Makalatu'l-Selefiyye, Kahire, 1439, X, s. 439.

²¹⁹ Müslim b. Haccac, Sahih-i Müslüm bi Şerhi'n-Nevevî, Müessesetü'l-Kurtuba, 1994, 2. Baskı, Kitâbu't-Tevbe 23.

“Bir gün bir grup esir Hz. Muhammed’in huzuruna gelir. O grubun içerisinde çocuğunu emzirmek için arayan bir anne de vardır. Nitekim kadın çocuğunu bulur ve emzirir. Hz. Muhammed orada bulunanlara ‘Bu kadının çocuğunu ateşe atacağına inanır mısınız?’ diye sorunca onlar da ‘Hayır!’ der. Bunun üzerine ‘Rahim olan Allah kullarına bu kadının evladına duyduğundan daha merhametlidir.’”²²⁰ buyurur. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus daha vardır. Rahmetin kaynağı Allah’tır. Anne Allah’ın verdiği rahmetle çocuğunu ateşe atamazken sonsuz rahmet sahibi Allah, insanlara nasıl azap edebilir!

Allah, bütün kullarına merhametiyle muamele eder, sadece kişinin tercihleri bu rahmetten nasibini alıp almamasını etkiler. “Merhamet, ancak katı kalpli kimselerden çekilip alınır.”²²¹ hadis-i şerifinde de belirtildiği gibi rahmetin alınma sebebi kişinin acımasızlığı, merhametsizliği tercih etmesidir. Çünkü rahmet, Allah’ın zatının gereğidir, sonsuzdur ve Allah, rahmeti kendine ilke edinmiştir.²²² Ayrıca rahmetin bir şeye taalluk etmesi gazabın taalluk etmesinden önce gelir. Nitekim “Allah, mahlukatı yarattığında kendi katında arşın üstünde bulunan kitabına ‘Rahmetim gazabımı aşmıştır.’ diye yazdı.”²²³ hadisinde de belirtildiği gibi gazap/cezalandırma rahmetten sonra olan bir durumdur. Dolayısıyla rahmet, dünyada bütün mahlukatı kapsamaktadır. Kişinin tercihleri bu rahmetten faydalanıp faydalanamayacağını belirler:

“Hz. Muhammed’in kızı, babasına birisini göndererek oğlunun ölmek üzere olduğunu bu nedenle son nefesini verirken yanında olması için ricada bulundu. Hz. Muhammed adamı geri çevirerek ‘Selamımı söyle ve şunu hatırlat: Alan da veren de Allah’tır. Nitekim Allah katında her şeyin belirli bir eceli vardır. Sabretsin ve Allah’ın bahşedeceği mükâfatı düşünsün!’ ... Daha sonra Hz. Muhammed, ağlamaya başladı. Orada bulunanlardan biri ‘Sen de mi Ya Rasulullah?’ deyince ‘Bu, Allah’ın kullarının kalplerine yerleştirdiği merhamettir ve Allah, ancak merhametli kullarına rahmet eder.’”²²⁴ buyurmuştur.

²²⁰ Buhârî, Kitâbu’l-Edep 18; Müslim, Tevbe 22.

²²¹ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, Sahihu Sünen-i Tirmizi, Te’lif: Muhammed Nasiruddin el-Elbani, Mektebetu Marife, Riyad, 2000, Kitabu’l-Birr ve Sila 16.

²²² En’am: 6/12.

²²³ Buhârî, Bedü’l-Halk 1.

²²⁴ Ebu Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, el-Minhac şerhu Sahihi Müslim b. el-Haccac, Müessesetü’l-Kurtuba, Kahire, 1994, 2. Baskı, VI, Kitab’ul-Cenaiz 9, s. 318-319.

Hadislere bakıldığında rahmeti elde etmenin yolu mahlukata şefkat, merhamet gösterebilmekten geçmektedir. Bu durum “Merhamet etmeyene merhamet edilmez.”²²⁵ hadis-i şerifinde de açıkça belirtilmiştir. Ayrıca verilen lütfâ, ihsana karşı kişinin şükrünü eda etmesi de rahmeti elde etmenin diğer bir yoludur.

Hız. Muhammed’in rahmet tasavvurunu şu şekilde özetleyebiliriz:

2.3.1. İnsanlara rahmeti

Hız. Muhammed, müminleri birbirlerini sevmeye, şefkat ve merhamet gösterme konusunda bir vücuda benzetir. Nasıl ki vücudun herhangi bir organı rahatsızlandığında diğer organları da bu acıyı paylaşıyorsa müminler de aynı şekilde sevgiyi, merhameti paylaşmalıdır.²²⁶ Nitekim o, yaşayan bir örnek olarak bu düsturunu her zaman uygulamıştır: “Benim ve insanların durumu ateş yakıp da ateşine kelekler düşmeye başladığında onlara engel olmaya çalışan adamın durumuna benzer. Ben sizi ateşten korumak için kuşaklarınızdan tutarken siz, elimden kurtulup ateşe girmeye çalışıyorsunuz.”²²⁷

Hız. Muhammed, tebliğ vazifesinin ve merhametinin gereği olarak inansın veya inanmasın bütün insanlara sevgi, şefkat vb. duygularla yaklaşmıştır. Tebliği süresince birçok zorlukla karşılaşmasına rağmen rahmet düsturundan taviz vermemiş ve uygulamaya devam etmiştir. Mekke’nin fethine kadar İslâm’a karşı düşmanlıklarını durmaksızın gösteren Ebu Sufyan b. Harb’ı ve karısı Hind’i, İkrime b. Ebu Cehil’i, canına kastetmeye çalışan Sürâka b. Malik’i, aynı şekilde Hudeybiye’de baskın yaparak kendisini öldürmek isteyen bir birliği²²⁸ Mekke’nin fethiyle genel af ilan ederek herkesi affetmesi vs. bu durumun en güzel örneklerindendir.

Ayrıca o, İslâm’ı kabul etmeyenlerin hakikate erişmesi adına elinden geleni fazlasıyla yapmıştır. Hatta Müşrikler için beddua etmesini isteyen bir gruba “Ben lanetçi olarak değil, rahmet peygamberi olarak gönderildim.”²²⁹ cevabı onun rahmetinin umumiyetini göstermektedir. Abdullah b. Mes’ud bir rivayetinde Hız. Muhammed bir

²²⁵ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî, Sahih-u Buhârî, Dâru İbn Kesir, Beyrut, 2002, 1. Baskı, Kitâbu’l-Edeb 27; Kitâbu’t-Tevhid 2.

²²⁶ Buhârî, Kitâbu’l-Edeb 27.

²²⁷ Buhârî, Rikâk 26.

²²⁸ Müslim, Cihâd 132.

²²⁹ Müslim, Kitâbu’l-Birr 87; Turan, II, s. 487.

kavmin peygamberini dövüp kanlar içinde bıraktığını ve tüm bunlara rağmen o peygamberin yüzündeki kanları silerken şöyle dua ettiğini aktarmıştır: “Allah’ım, kavmimi affet, bağışla! Çünkü onlar bilmiyor.”²³⁰

2.3.1.1. Çocuklara Rahmeti

Çocukluk dönemindeki her bir birey savunmasızdır, sevgiye, şefkate ve merhamete ihtiyacı vardır. Bu nedenle merhametin çocukluk döneminde ve çocuğun psikolojik gelişiminde ayrı bir önemi vardır.

Geçmişe dönüp baktığımızda çocuğun konumunun değişmesi en büyük rahmet tecellilerindendir. Nitekim değerın cinsiyete göre verilmesi, sevgiden, şefkatten yoksun yetiştirme, bir birey olarak kabul görmeme, değersizleştirilme vs. durumlarının İslamiyet ile değişmesi bu durumun en önemli göstergesidir. Belki de rahmetin en somut tecellilerinden biri de buluğa erişinceye kadar sorumluluğun çocuklardan kaldırılmasıdır.

Hız. Muhammed, çocuklarla yakından ilgilenirdi, onlara değer verirdi. Her ne kadar yaşadığı dönemde durum böyle olmasa da o, şefkatini, sevgisini çocuklardan esirgememiştir. Hatta çocukları öpmemeyi, sevmemeyi merhametsizliğin, Allah’ın merhametinden nasıpdar olmamanın bir sonucu olarak görmüştür. Ayrıca “Küçüklerimize merhamet etmeyip büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir.”²³¹ hadisinde de belirttiği gibi merhameti imanın bir gereği olarak görmüştür.

Ayrıca rahmet sahibi olabilmek için merhamet etmeyi de önemle vurgulamıştır: “Bir grup bedevi Hız. Muhammed’in yanına gelerek ‘Çocuklarınızı öpüyor musunuz?’ diye sorunca o da ‘Evet.’ dedi. Onlar ise ‘Vallahi biz öpmüyoruz.’ dedi. Bunun üzerine Hız. Muhammed şöyle buyurdu: ‘Eğer Allah, sizleri rahmetinden mahrum bıraktıysa ben ne yapabilirim ki!’”²³² Başka bir rivayette ise “Akra b. Habis adında bir kadın Hız. Muhammed’i, Hız. Hasan’ı öperken görünce şöyle dedi: ‘Benim on tane çocuğım var ve

²³⁰ Buhârî, Kitâbu’l-Enbiya 54; Müslim, Cihâd 104.

²³¹ Tirmizî, III, s. 348. Bkz: Bazı alimler “bizden değildir” ibaresinin “sünnetimizden edebimizden, milletimizden değildir.” anlamında olduğunu belirtmiştir. Daîfu Sünen-i Tirmizi, thk. Muhammed Nasiruddin el-Elbani, Mektebetu’l-Maarif, 2000, 1. Baskı, s. 182.

²³² Nevevî, XV, Kitâbu’l-Fedail, Bab 15 (2317), s. 110; Buhârî, Kitâbu’l-Edep 18. Ayrıca bkz. İbn Numeyr’in rivayetinde ise “Merhameti kalbinizden söküp aldıysa ben ne yapabilirim ki!” şeklinde geçmektedir.

onlardan hiçbirini şimdiye kadar öpmedim.’ Bunun üzerine Allah Resulü şöyle buyurdu: Merhamet etmeyene merhamet edilmez.”²³³

Son olarak bahsedilmesi gereken diğer bir husus da rahmetin sadece müminlerin çocuklarına gösterilecek bir erdem olmamasıdır. Hz. Muhammed ile zafer elde ettikleri bir gazveye katılan sahabenin anlattığı olay bu duruma güzel bir örnektir. “İnsanların, çocukların öldürüldüğü o gün Hz. Muhammed’e bildirilince şöyle buyurdu: ‘İnsanlara ne oluyor da öldürme (katl) hususunda sınırı aşıyorlar.’ Oradakilerden biri bu durumun normal olduğunu ifade etmek için şöyle dedi: ‘Ey Allah’ın elçisi, öldürülen çocuklar müşrik çocuklarıdır.’ Bunun üzerine Hz. Muhammed: ‘Sizin babalarınız da müşriklerin çocuklarıydı. Zürriyetleri (soyları, nesepleri) kesmeyin, zürriyetleri kesmeyin. Her doğan fitrat üzere doğar...”²³⁴ buyurdu.

2.3.1.2. Kadınlara rahmeti

Tarih boyunca bireysel, sosyal, ekonomik, hukuki vs. alanlarda kadının statüsü her zaman değişmiştir. Genel olarak kadının bazen erkekle eşit haklara ve statüye sahip olduğunu bazen de herhangi bir statüye, hakka sahip olmadığını söyleyebiliriz. Hatta bazen uğursuzluk sebebi olarak görülmüştür. Nitekim Hz. Aişe’den gelen bir rivayette Yahudilerin²³⁵ bir başka rivayette ise Cahiliye insanların²³⁶ üç şeyde uğursuzluk olduğuna inandıkları belirtilmiştir: Ev, kadın ve at. ²³⁷

İslam’dan önceki Arap toplumuna baktığımızda kadının özellikle coğrafi şartlar, göçebe yaşam tarzı, ataerkil bir toplum yapısı vs. nedenlerden ötürü arka planda kaldığını söyleyebiliriz. Hz. Ömer de bu durumu çarpıcı bir şekilde dile getirmiştir: “Biz, Cahiliye döneminde Allah’ın kadınlar hakkında ayet indirip onlara bazı haklar verinceye dek kadınları bir şey saymaz, hesaba katmazdık.”²³⁸

Nitekim, İslamiyet ile bu durum değişmiş ve kadın sosyal, hukuki vs. alanda yeni haklara sahip olmuştur. Kadınların Mescid-i Nebevi’de bulunması ve zaman zaman namaza iştirak etmesi, Hz. Muhammed’in eşlerine olan tavır ve davranışları, mirastan pay

²³³ Nevevî, XV, Kitâbu’l-Fedâil 15, s. 110; Buhârî, Kitâbu’l-Edep 27.

²³⁴ İbn Hamza ed-Dimeşkî, el-Beyân ve’t-Tarif fî Esbâb-i Vurûdi’l-Hadisi’ş-Şerîf, Beyrut, 1982, III, s. 84.

²³⁵ Ebu Dâvûd et-Tayâlisî, Müsned, Haydarâbâd, 1321, s. 215.

²³⁶ Ahmed eş-Şeybani İbn Hanbel, Müsned, Müesssetü’l-Kurtuba, Kahire, VI, s. 150, 240.

²³⁷ Buhârî, Cihâd 47.

²³⁸ Müslim, Talak 31.

alması, kadınların hukuki, sosyal alanlardaki statüsünün değişim göstergelerinden bazılarıdır. Aynı zamanda bu göstergeler, Hz. Muhammed'in rahmetinin yansımasıdır da diyebiliriz.

Hz. Muhammed, *“En hayırlınız, kadınlarınıza iyi davrananızdır.”*²³⁹ hadisinde de buyurduğu gibi kadınlara karşı hoşgörölü, nazik olmayı, sert ve kaba davranmamayı tavsiye etmiştir ve pratikte ise eşlerine gösterdiği güzel muamele ve verdiği değer ile çevresine örnek olmuştur.

2.3.2. Bitkilere ve Hayvanlara Rahmeti

İnsan, yaşadığı çevre ile uyumu yakaladığında hem kendisi hem de yeryüzündeki diğer canlılar için yaşanabilir bir alan oluşturur. Çünkü çevre, insanın bedensel, ruhsal, sosyal yapısı vs. üzerinde önemli bir etken olduğu gibi diğer canlıların da yaşam alanıdır. Bu nedenle Hz. Muhammed, kainattaki düzen ve dengeyi korumak amacıyla bitkilere ve hayvanlara merhametle muamele etmiş ve kendisine inananların da bu hususa dikkat etmelerini istemiştir. Ayrıca ekosistemde tahribata neden olacak ve kainattaki düzen ve dengeyi bozacak davranışlardan kaçınmalarını da emretmiştir. Hakeza Kur'an-ı Kerim'de de kâinatın düzenini bozanlar sık sık uyarılmıştır.²⁴⁰

Hz. Muhammed'in katıldığı savaşlar da dahil olmak üzere tüm hayatında canlılara karşı hassas olduğu bilinen bir gerçektir. Çünkü o, rahmet peygamberidir. Merhametinin bir göstergesi olarak da ekolojik dengeyi korumak amacıyla Medine'nin çevresinden 20 km'lik alanda ağaç kesmeyi, avlanmayı yasaklamıştır: “İbrahim Mekke'yi nasıl haram kıldıysa ben de Medine'yi haram kılıyorum. Böylece Medine Hareminde ağaçların kesilmesi, hayvanların avlanması yasaktır.”²⁴¹ Ayrıca Müslümanları ağaç dikmeye teşvik etmiştir.²⁴²

Hz. Muhammed, hayvanları aç bırakarak, güçlerinin üstünde çalıştırarak veya onlara aşırı yük yükleyip vurarak eziyet etmeyi, hayvanları birbirinden ayırmak amacıyla yüzlerine damga vurmayı/dağlamayı, uzuvlarından herhangi birini kesmeyi de

²³⁹ Tirmizî, Radâ 11.

²⁴⁰ Rum: 30/41; Rahman: 55/7-9.

²⁴¹ Müslim, Kitâbu'l -Hac 454.

²⁴² Müslim, Kitâbu'l -Musakat 3860.

yasaklamıştır. Yine o, hayvanlara merhametinden ötürü Ceb,²⁴³ Beliyye,²⁴⁴ Fera‘,²⁴⁵ Musabara,²⁴⁶ Akr²⁴⁷ gibi cahiliye adetlerini ortadan kaldırmıştır.²⁴⁸ Sadece bu uygulamaları yasaklamakla kalmamış, hayvanlara merhametli davranmayı da teşvik etmiştir:

“Yolda giden bir adam susadı. Derken bir kuyu buldu ve içine girdi. Suyunu içip kuyudan çıkınca da susuzluktan dilini çıkarmış toprağı yalayan bir köpek gördü. Adam kendi kendine ‘Zavallı köpek, o da çok susamış.’ dedi ve tekrar kuyuya indi. Ayakkabısını çıkarıp içine su doldurdu ve ağzına alarak yukarı çıkardı. Sonra köpeğe içirdi. Allah, onun bu hareketinden hoşnut kaldı ve onu bağışladı. Bunun üzerine yanında bulunanlar ‘Ey Allah’ın Resulü! Hayvanlara yaptığımız iyilikler konusunda bir mükafat var mıdır?’ diye sorunca Hz. Muhammed, ‘Her canlı için (yapılan iyilikte) mutlaka sevap vardır.’ buyurdu.”²⁴⁹

Özetle merhamet, sadece insanlara gösterilecek bir erdem olmayıp tüm canlılara gösterilmesi gereken bir erdemdir. Nitekim insanların görevlerinden biri de bitkilere, hayvanlara şefkat göstermeleri, acıyıp merhamet etmeleridir.

²⁴³ Sağ hayvanların yağlarını (devenin sırtındaki, koyunun kuyruğundaki yağı vs.) yemek amacıyla kesmelerine “Ceb” denir.

²⁴⁴ Haşre inanan biri öldüğünde dişi bir devenin farklı yöntemlerle ölüme terk edilmesine “Beliyye” denir.

²⁴⁵ Devenin veya koyunun ilk yavrusunun putlara kurban edilmesine “Fera” denir.

²⁴⁶ Hayvanları bir yere bağlayarak atış yapıp öldürmeye “Musabara” denir.

²⁴⁷ Kabirde devenin arka ayak sinirlerinin kesilmesine veya boğazlanmasına “Akr” denir.

²⁴⁸ Murat Sarıcık, “Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Adetlerine Son Verilmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, Cilt:2, Sayı:33, s. 73-79.

²⁴⁹ Buhârî, Kitâbu’l-Edep 27.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSMAİL TURAN'A GÖRE RAHMET

Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan bu bölümde İsmail Turan'ın *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı eserinde rahmet terimini ele alışıını inceleyeceğiz. Ayrıca rahmetin irade, azap, cehennem ebediliği gibi konularla ilişkisini, var oluşunu, kapsamını, peygamberlerin vasfı olarak rahmeti el alacağız.

3.1. RAHMETİN LÜGAT VE TERİM ANLAMİ

İlk olarak Turan'ın tefsirinde rahmet için verdiği lügat ve terim anlamlarını tespit etmek istiyoruz.

3.1.1. Lügat Anlamı

Turan'a göre rahmet, sözlükte “*mağfiret*,²⁵⁰ *rızıklandırmak*, *terbiye etmek*,²⁵¹ *re'fet* (yumuşaklık), *sevgi duymak*, *şefkat*,²⁵² *nimet*, *lütuf*,²⁵³ *ihsan*,²⁵⁴” anlamlarına gelir. O, rahmetin esas anlamının dışında “*nübüvvet*, *hidayet*, *İslam*, *Kur'an*, *cennet*²⁵⁵ vs.” anlamlarında da kullanıldığını belirtmiştir.²⁵⁶ Ayrıca Turan'a göre salat, Allah için kullanılırsa “rahmet”, melekler için kullanılırsa “istiğfar”, kul için kullanılırsa “dua” anlamına gelir.²⁵⁷

²⁵⁰ Turan, VI, s. 144.

²⁵¹ Turan, XIV, s. 114.

²⁵² Turan, XIV, s. 119-125, 137.

²⁵³ Turan, XIV, s. 114-116.

²⁵⁴ Turan, VI, s. 143.

²⁵⁵ Turan, XII, s. 20.

²⁵⁶ Turan, IV, s. 159.

²⁵⁷ Turan, II, s. 19.

3.1.2. Terim Anlamı

Turan'a göre rahmet, terim olarak *“dünyada iyi veya kötü olması fark etmeksizin yeryüzündeki bütün varlıklara (insan, hayvan, cin, şeytan, melek vs.) ahirette ise, sadece iman edenlere Allah'ın verdiği lütuf, ihsan ve göstermiş olduğu şefkattir.”*²⁵⁸

Ayrıca Turan'a göre rahmet, Allah'ın var etme iradesiyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de rahmeti genel olarak varlık alanındaki her şey olarak da tanımlayabiliriz.

3.1.3. Rahmet Kelimesinin Müştak Olup Olmaması

Birinci bölümde rahmet kelimesinin müştak olup olmaması ile ilgili görüşlere yer vermiştik. Turan da bu konuya değinerek er-Rahman'ın ve er-Rahim'in müştak olup olmadığı konusundaki farklı görüşleri zikretmiş, daha sonra da kendi görüşünü ifade etmiştir.

Ona göre, bazıları bu isimlerin rahmet kelimesinden türetildiğini, bazıları ise türetilmediğini iddia etmiştir. Rahmet kelimesinden türetilmediğini savunanlar Furkan: 25/60. ayeti ve Hudeybiye Antlaşmasını delil göstermiştir. Nitekim Arapların rahmet kavramını bilmelerine ve kabul da etmelerine rağmen *“Onlara ‘Rahman’a secde edin!’ denildiğinde Rahman da nedir!”*²⁵⁹ ayetinde Rahman'ın ne olduğunu sormaları bu terimi bilmediklerini göstermektedir. Ayrıca Zemahşerî de Arapların Allah'ı bu isimleriyle bilmediklerini ve “mâ” edatının da bilinmeyen bir şeyi sormak için kullanıldığını ifade etmiştir. Bu nedenle o, bu ayete *“Araplar, Rahman'ın ne olduğunu bile bilmiyoruz, sırf Muhammed emretti diye secde eder miyiz?!”* anlamını vermiştir.²⁶⁰ Yine Hudeybiye Antlaşmasının başına besmelenin değil de Arapların bildiği ve alışık olduğu *“بِسْمِكَ اللَّهُمَّ”* ifadesinin yazılması da Arapların Rahman kelimesini bilmediklerini göstermektedir. Dolayısıyla bu görüşte olanlara göre Rahman, rahmetten türetilmemiştir.

Diğer bir gruba göre de Rahman, mübalağa sigasıyla rahmetten türetilmiştir. Yani o, rahmet sahibidir, eşi ve benzeri yoktur. Turan, rahmetin müştak olduğunu savunanların *“Ben Rahmanım, rah(i)mi yarattım. Ona kendi ismimden bir isim verdim. (ismimden türettim.) Kim onunla bağ kurarsa ben de onunla bağ (yakınlık) kurarım, kim ilişkisini*

²⁵⁸ Turan, XIV, s. 114.

²⁵⁹ Furkan: 25/60.

²⁶⁰ Zemahşerî, IV, s. 882-883.

keserse ben de keserim.”²⁶¹ hadisini delil göstererek onun aynı kökten türetildiğini savunduğunu belirtmiştir. Çünkü buradaki bağın kopması ya da kopmaması durumu rahmete bağlanmıştır.²⁶²

Turan’a göre, rahmetin hangi isimlerden müştak olup olmadığı söylemi ya da Allah’ın isimleri ile ilgili tartışmalar, Yahudi ve Hristiyanların “Hz. İbrahim Yahudi miydi, yoksa Hristiyan mıydı?” tartışmalarına benzemektedir. Hatta Turan, Allah’ın ismiyle ilgili olan bu tür tartışmaları inkâr saymıştır. Ona göre Allah’ın isimleri, sıfatları her şey yaratılmadan ve dil bilimcilerinin kurallarından önce Allah’ın varlığı ile mevcuttur. Allah’ın ezeli olması gibi isimleri ve sıfatları da ezelidir. Bu nedenle rahmet, Allah’ın varlığıyla mevcutken yaratılışla yeryüzüne tezahür etmiştir ve yaratılışla ilişkilidir. Nitekim yaratılışla ilişkili olmazsa bu durumda Allah için zamansal bir sınırlama izafe edilir ki bu da mümkün değildir. Ayrıca rahmetin yaratılışla ortaya çıkması “*Allah yeri ve göğü yarattığında rahmeti de yaratmıştır.*” anlamına gelmemektedir. Çünkü rahmet, yaratılıştan önce de Allah’ın zatı ile kaimdir.²⁶³

Aslında bu tür tartışmalar ve söylemler, fiili sıfatların yaratılan şeylere tezahürü ya da başka bir deyişle fiile taalluk etmesiyle ilişkilidir. Dolayısıyla rahmetin tezahürü rahmetin hâdis mi kadîm mi oluşuna dair sorunlara yol açmaktadır. Turan’ın da belirttiği gibi Allah’ın sıfatları, zatıyla kaimdir. Bu nedenle sıfatları da ezelidir. Nitekim ezeli olan bir sıfatın yaratılan bir varlık ile tezahür etmesi sıfatın aslının ezeli olmasına mâni değildir.

3.1.4. Rahmet Makamı

Turan, tefsirinde bazı makamlardan bahsetmiştir. Belki de dikkate değer olan şey bu makamlardan bahsederken rahmet makamı şeklinde isimlendirdiği bir makamdan bahsetmesidir. Bu nedenle biz de kısaca “makam” terimi ile ilgili bilgi verdikten sonra Turan’ın tefsirinde bahsettiği bu makamı tespit edeceğiz.

²⁶¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, Sünen-i Ebû Dâvûd, thk. Şuayb el-Arnaud, Muhammed Kamil Karabelli, Dâru er-Risaletü’l-İlmiyye,y.y, 2009,III, Zekât 45.

²⁶² Turan, I, s. 12.

²⁶³ Turan, I, s. 11-12.

Bir tasavvuf terimi olan makam, “*sülûkûn mertebelerini, velilerin kabirlerini veya sembolik türbelerini ahlak ilkeleriyle ifade etmektir.*” Kur’an’da ise Allah,²⁶⁴ Hz. Muhammed,²⁶⁵ Hz. İbrahim,²⁶⁶ melekler²⁶⁷ ve takva sahipleri²⁶⁸ için bir makam olduğundan bahsedilmiştir.

Turan ise, tefsirinde üç tür makamdan söz etmiştir:

Makam-ı Mahmud; makamların en üstünü²⁶⁹ ve sadece Hz. Muhammed’e verilen özel bir makamdır. Arşın altında yer alan bu makam, Allah’ın salih kullarına verdiği makama (rahmet makamına) yakın bir makamdır.²⁷⁰ Turan’a göre, Makam-ı Mahmud şefaet makamı olarak kabul edilebilir. Hz. Muhammed, bu makamla kıyamet günü ilahi rahmetin tecelli etmesiyle hadiste belirtilen dört gruba şefaet edecektir. Bu dört grup da kalbinde arpa ve hardal tanesi kadar ya da hardal tanesinden daha az imanı bulunanlar ve kelime-i tevhidi söyleyenlerdir.²⁷¹

Makam-ı sücûd; güneşin battıktan sonra arşın altında secde ettiği ile ilgili rivayette belirtildiği gibi sadece güneş için söz konusudur ve arşın altında yer alır.²⁷²

Makam-ı rahmet; Allah’ın mahlukatı yarattığında arşın üzerinde bulunan kitabına rahmetinin gazabını aştığını yazdığı hadisinde ve “*Rahman olan arşa istiva etmiştir.*”²⁷³ ayetinde belirtildiği gibi arşın üzerinde yer alır. Bu nedenle rahmaniyet ya da Allah’ın rahmeti arşın üzerinde tamamlanacaktır.

Rahmet makamının sahibi Allah’tır ve o, bu makamı sadece salih kullarına verir.²⁷⁴ Ayrıca Turan, rahmetin cennetten daha hayırlı ve üstün bir makam olduğunu belirtmiştir.²⁷⁵ Nitekim bu makama ulaşan kişi doğru yolu bulmuştur ve kurtuluşa erişmiştir. Fakat bu rahmet, dünyada herhangi bir ayırım yapmaksızın verilen rahmet kadar kapsamlı değildir.

²⁶⁴ Rahman: 55/46; Naziat: 79/40.

²⁶⁵ İsrâ: 17/79.

²⁶⁶ Bakara: 2/125; Âlu İmrân: 3/97.

²⁶⁷ Saffat: 37/164.

²⁶⁸ Duhan: 44/26,51; Şu‘arâ: 26/58; İbrahim: 14/14; Abdalbâkî, s. 580.

²⁶⁹ Turan, XII, s. 33.

²⁷⁰ Turan, XII, s. 30.

²⁷¹ Turan, XII, s. 33.

²⁷² Turan, XII, s. 49.

²⁷³ Taha: 20/5.

²⁷⁴ Turan, XII, s. 47.

²⁷⁵ Turan, XIV, s. 69.

3.2. RAHMETİN BAZI KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ

Genel olarak Kur'an'a bakıldığında Allah'ın birbirine zıt gibi görünen ve aynı zamanda birbiriyle ilişkili iki farklı yönü vardır. Birincisi, sınırsız merhamet, ihsan ve lütuf sahibi, bağışlayıcı, esirgeyici vs. yönüdür. İkincisi ise, kendisini ilah, Rab olarak kabul etmeyenlere, ilahi emirlere uymayanlara ya da vermiş olduğu nimetlerine şükretmeyip inkâr edenlere karşı azap yönüdür.

Her terim kendi şekillendiği literatür içerisinde kavramsal bir yapı oluşturur. Bu kavramsal yapının incelenmesi, terimin yapı içerisinde kazandığı anlamları belirlemek adına son derece önemlidir. Rahmet teriminin de doğru tanımlanabilmesi, anlaşılabilmesi için onun kavramsal yapısı içerisinde yer alan irade/meşiet, nimet/rızık, şükür/hamd, gazap/azap vs. konularıyla ele alınması gerekir. Aslında her ne kadar bu kavramlardan bazıları birbirinden farklı ya da birbirine zıt gibi görünse de tüm bu kavramlar rahmetin bir sonucudur. Ayrıca bu inceleme dolaylı olarak Allah tasavvurunun da doğru şekillenmesine katkı sağlayacaktır.

İlk olarak rahmet-irade, meşiet ilişkisini ele almak istiyoruz.

3.2.1. Rahmet, İrade, Meşiet İlişkisi

İrade, sözlükte “*istemek, talep etmek, bir şeyi elde etmek için çabalamak*” anlamına gelir. İradeyi “*istekten, ihtiyaçtan ve emelden oluşan bir güç*” olarak tasvir eden İsfahânî, “*nefsin yapma ya da yapmama imkânı olduğu bir şeye meyletmesi*” olarak tanımlamıştır.²⁷⁶ Meşiet ise -her ne kadar bazıları irade ile aynı anlamda kullansa da- “*Allah'ın yaratması*”dır. Bu durumda irade, hüküm ve yaratma ile meşiet ise, doğrudan fiille ilişkilidir.²⁷⁷

Kuşeyrî ise, konuya biraz daha farklı bir açıdan yaklaşarak “muhabbet” kavramının alimlerin ıstılahında “irade” anlamında kullanıldığını belirtmiş²⁷⁸ ve iradeyi bu kapsamda açıklamıştır. Ayrıca o, ezeli varlığa taalluk etmeyen irade, Allah'a yaklaşmak ve onu yüceltmek anlamında kullanıldığında alimlerin ıstılahının doğru olduğunu belirtmiştir.

²⁷⁶ İsfahânî, s. 206.

²⁷⁷ İsfahânî, s. 471.

²⁷⁸ Ayrıca bkz. Kuşeyrî'ye göre, Sufilerin muhabbet ile kastettikleri şey bu değildir.

Kuşeyrî'ye göre, rahmet ve muhabbet, iradeden daha hususidir. Nitekim Allah'ın kulunu sevmesi, ona hususi (özel) bir nimet irade etmesidir. Kuluna rahmet etmesi de nimet vermeyi irade etmesidir. Bu durumda Allah'ın kuluna mükafat, sevap, lütuf, nimet vermeyi irade etmesi *rahmet*, yakınlık, yüce haller irade etmesi ise *muhabbet* olarak adlandırılabilir.

İrade ise, taalluk ettiği şeye göre isimlendirilebilir. Mesela, ukûbata (cezalandırmaya) taalluk ederse “gazap”, umumi bir şekilde nimetlere taalluk ederse “rahmet”, hususi nimetlere taalluk ederse “muhabbet” olarak isimlendirilir.²⁷⁹

Kanaatimizce Kuşeyrî'nin bu irade tanımında üzerinde durulması gereken iki husus vardır. Birincisi, rahmetin cezayla ilişkisi sonucunda azabın/gazabın ortaya çıkmasıdır. Buna göre azabın/gazabın rahmetin bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. İkincisi ise, Kuşeyrî'nin bu sınıflandırmayla rahmet ile rahmeti elde etme arasındaki farkı ortaya koymasındır. Örneğin kişi, hususi nimetleri elde etmek amacıyla çaba sarf ederse muhabbete erişebilir. Fakat rahmet çemberinden çıkmak amacıyla çaba sarf ederse azap/gazap ile karşılaşır. Bu nedenle kişinin iradesi ve özgür seçimi ile rahmet elde edilebilir ya da elde edilemez.

Sonuç olarak Kuşeyrî'ye göre rahmet, genel anlamda bütün lütufları kapsarken muhabbet, sadece hususi lütufları kapsar.

Kur'an'da, Allah'ın rahmetini, lütfunu dilediğine verdiğiyle ilgili beyanlar mevcuttur. Biz de Bakara: 2/105,212, Âlu İmrân: 3/74, Yusuf: 12/56, Ahzap: 33/17, Şura: 42/8 ayetler ekseninde rahmetin kapsayıcılığı, rahmette keyfiliğin olup olmadığı, rahmeti elde etmede insan iradesinin etkisi, Allah'ın rahmetinin gereği olarak en iyiyi ve güzeli vermek, yaratmak zorunda olup olmadığı vb. konularını inceleyerek rahmet-irade ilişkisine değineceğiz.

İlk olarak Bakara: 2/105, Âlu İmrân: 3/74, Yusuf: 12/56 ayetlerini siyak-sibak ilişkisi içerisinde değerlendirmek istiyoruz.

- “... Allah, rahmetini dilediğine tahsis eder ...”²⁸⁰

²⁷⁹ Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, er-Risaletü'l-Kuşeyriyye, thk. Abdulhalim Mahmud, Muhammed b. Şerif, Kahire, Dâru's-Şuab,1989, s. 519; Turan da benzer bir düşünceyle gazabın irade sıfatı ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bkz: Turan, I, s. 48.

²⁸⁰ Bakara: 2/105; Âlu İmrân: 3/74.

Ayet sadece yukarıda verilen pasajı ile ele alındığında Allah'ın rahmetini dilediği kişilere vereceği anlamı çıkarılır. Bu durumda da dünyevi rahmetten sadece Allah'ın dilediği kimselerin nasiplendiği sonucu çıkar. Halbuki yeryüzündeki bütün varlıklar, yaşamını sürdürecekt kadar bu rahmetten faydalanmaktadır. Çünkü gökten inen yağmurdan yerde biten bitkilere kadar her şey Allah'ın rahmetinin eseridir. O halde bu ayetin tamamı ele alındığında bu çelişkinin ortadan kalktığı görülecektir:

*“Ehl-i Kitap’tan müşrikler ve inkârcılar size, Rabbinizin katından (çok küçük de olsa) bir hayır indirilmesini istemiyor. Halbuki büyük lütf sahibi olan Allah, rahmetini dilediğine tahsis ediyor.”*²⁸¹

Turan, ayette geçen rahmet kelimesinin “Kur’an”, zayıf bir görüşe göre de “nübüvvet”,²⁸² Zemahşerî ise, sadece “nübüvvet”²⁸³ anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Bu ayette, Ehl-i Kitap’tan müşriklerin ve kafirlerin Müslümanlara verilen hayrı ve nimetleri kendi hakları olarak görmesi ve kıskançlıkları nedeniyle Allah'ın rahmetinin (yani vahyi, peygamberlik görevinin) dilediğine vereceği bildirilmektedir. Dolayısıyla bu ayetten Allah'ın rahmet olarak belirttiği nübüvveti, Kur’an-ı Kerim’i dilediğine verdiği anlamı çıkmaktadır.

Ayrıca aynı beyan, Âlu İmrân: 3/74 ayette de geçmektedir. Turan, bu ayetteki rahmet kelimesinin Hasan’dan ve Mücahid’den gelen rivayete göre “hidayet” ve “nübüvvet”, İbn Cüreyc’e göre “İslam” ve “Kur’an” anlamına geldiğini belirttikten sonra Taberî’nin de “... Allah, nübüvvetini dilediğini verir ...” anlamını verdiğini belirtmiştir. Daha sonra Turan, Yahudilerin kıskançlıktan, ırkçılıktan hatta ellerindeki saltanatın yok olması korkusundan ötürü nübüvvet rahmetinin kendilerinde olması gerektiği düşüncesinden bahsetmiştir. Ona göre Yahudiler, peygamberin Arap soyundan geldiğine şahit olunca “Bizim kitaplarımızda beklenen peygamber, Yahudi ırkındandır.” demiştir. Fakat Turan’a göre Yahudiler, gelecek peygamberin Arap ırkından olduğunu biliyordu. Çünkü Tevrat’ta ve İncil’de beklenen peygamberin ümmi olduğu belirtilmiştir. Turan, bu durumu şu şekilde açıklamıştır: “O dönemde ‘Ümmî’ Araplar için kullanılan bir lafızdır. Araplar kitabı, yazıyı iyi bilmediklerinden, kendilerine bir peygamber gönderilmemesinden ve peygamberlere indirilen bir ilme sahip olmamalarından ötürü

²⁸¹ Bakara: 2/105.

²⁸² Turan, I, s. 247.

²⁸³ Yusuf: 12/56.

‘Ümmî’ olarak isimlendirilmişlerdi. Çünkü Yahudiler, atalarının da bildiği gibi Hz. Muhammed’in dürüst bir peygamber olduğunu biliyordu.”²⁸⁴

Sonuç olarak bu ayette de rahmet kelimesi nübüvvet anlamında kullanıldığından Allah’ın nübüvvet (rahmet) görevini dilediğine verdiği anlaşılmaktadır.

Benzer bir beyan da Yusuf: 12/56. ayette geçmektedir. Bu ayette de Hz. Yusuf’a önemli bir mevki verilmesinden, başına gelen bütün sıkıntılara sabretmesinden bahsedildikten sonra “...Dilediğimiz kimseyi rahmetimize erıştıririz...” buyrulmuştur. Zemahşerî’ye göre buradaki rahmet, “dünyadaki mülk, zenginlik ve diğer nimetler” anlamındadır.²⁸⁵ Turan ise, Taberî’nin tefsirine atıfta bulunarak rahmet kelimesinin “nimet ve ihsan” anlamında kullanıldığını belirtmiştir.²⁸⁶

Aslında yukarıda açıklamaya çalıştığımız tüm ayetleri Kuşeyrî’nin rahmet anlayışı çerçevesinde de yorumlamak mümkündür. Buna göre belirttiğimiz ayetlerde geçen rahmet ile kastedilen muhabbettir. Bu rahmeti de Allah, sadece yakınlık ya da yüce haller bahşetmek istediği kişilere vermektedir.

- “... O, kimi dilerse onu rahmetine alır...”²⁸⁷

Bu ayet, sadece yukarıdaki pasaj ile ele alındığında Allah’ın dilediğini rahmetine aldığı anlamının çıkacağı aşîkardır. Öncelikle ayetin tamamına yer vererek böyle bir anlamın çıkarılıp çıkarılmayacağını değerlendirmek istiyoruz.

“Eğer Allah isteseydi onları (aynı inanca sahip) bir ümmet yapardı. Fakat o, kimi isterse onu rahmetine alır. Zalimlerin ise ne bir velisi ne de bir yardımcısı vardır.”

Hız. Muhammed’in insanları imana, doğru yola iletebilmek için gösterdiği çaba karşısında Allah, dilerse herkesi tek bir ümmet kılarak rahmetine alabileceğini bildirmiştir. Her ne kadar Allah, insanları tek bir ümmet yaparak rahmete erişmelerini sağlamaya kadir olsa da bunu yapmamış, kişiye kendi iradesiyle seçim hakkı vermiştir. Dolayısıyla kişi tercihten ötürü rahmeti elde edebilir ya da elde edemez. Bu nedenle de sadece Hız. Muhammed’in çabasına bağılı olarak insanların imana gelebilmesi mümkün değildir.²⁸⁸

²⁸⁴ Turan, IV, s. 159.

²⁸⁵ Zemahşerî, III, s. 634.

²⁸⁶ Turan, XII, s. 288.

²⁸⁷ Şura: 42/8.

²⁸⁸ Turan, XIV, s. 369.

Sonuç olarak Allah'ın dilediğini rahmetine alması ile ilgili beyanlarda rahmet kavramı nübüvvet, kitap, önemli mevkiler anlamına gelmektedir. Bu ayetlerde Allah nübüvvet gibi önemli bir görevin sadece kendisi tarafından verildiğine dikkat çekmiş, insanların beklentilerinin ve tercihlerinin öneminin olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca belirtilmelidir ki Allah adildir ve rahmet kapısı istifade etmek isteyen tüm kullarına açıktır. Yeter ki kul inkarda ısrar edip kalbini mühürlemesin.

Tüm bu söylemlerden sonra şunu da belirtmekte fayda var. Allah hiçbir neden ve sebep göstermeksizin dilediğini rahmetine alabilir ya da almayabilir. Çünkü o, dilediğini yapan mutlak kudretin yegâne sahibi tek varlıktır.²⁸⁹ Fakat burada belirtilen irade adl/adalet ilkesiyle çevrilidir. Dolayısıyla bu beyanlar Cebriyeci bir bakış açısı ile ele alınmamalıdır. Eğer bu çerçevede ele alınırsa Allah'ın engin, sonsuz vs. rahmet sahibi olmasının pek bir manası da olmayacaktır. Nitekim “Allah mahlukatın rahmetine girmesini isterken bir yandan da girmek için çabalayanı rahmetine almamaktadır.” gibi bir çelişki ile karşı karşıya kalınacaktır.

- “De ki: ‘Allah, sizin için bir kötülük dilese sizi, Allah’a karşı kim koruyabilir veya bir rahmet dilese (bunu kim engelleyebilir)? Onlar, Allah’tan başka bir velî ve de yardımcı bulamazlar.’”²⁹⁰

Turan, Taberî’nin bu ayetle ilgili görüşüne yer vererek ayetin nüzul sebebinden bahsetmiştir. Buna göre ayet, münafıkların, savaştan kaçmak için evlerinin düşman tehlikesine açık olduğunu öne sürmeleri üzerine inmiştir. Dolayısıyla bu ayetten “Allah, sizin malınıza, canınıza vs. bir kötülük yapmak istese ya da rahmet dilese buna kim karşı gelebilir?”²⁹¹ anlamı çıkarılabilir.

Özetle bu ayette rahmetin yegâne ve mutlak sahibinin Allah olduğu açıkça belirtilmektedir.

- “...Allah, dilediğine hesapsız rızık verir...”²⁹²

Bu ayeti de siyak-sibak ilişkisi içerisinde ele almak istiyoruz. İlk olarak ayetin sibakında iki grup insandan bahsedilmiştir: İnananlar ve inkarcılar. Daha sonra inkara

²⁸⁹ Burûc: 85/16.

²⁹⁰ Ahzab: 33/17.

²⁹¹ Turan, XV, s. 251.

²⁹² Bakara: 2/212.

sapan kişilerin dünya hayatının çekiciliğine kapılarak inananlarla alay ettikleri belirtilmiştir. Son olarak da inananların kıyamet gününde inkâra sapanlardan daha üstün olduğu vurgulanmıştır.

Turan, Taberî'nin görüşüne yer vererek bu ayeti şu şekilde açıklamıştır: “*Allah, kıyamet gününde takva sahiplerini, sakınanları ikramları ve bol ihsanı ile hesapsız bir şekilde rızıklandırır. Çünkü o, hazinelerinin tükeneyeğinden korkmaz.*”²⁹³ Dolayısıyla Rabbinin buyruklarını yerine getiren kimseleri Allah, hesapsız bir şekilde rızıklandırır.

Sonuç olarak dünyada hayatın idamesi için verilen nimetler (rahmet) mümin-münafık, Yahudi, Hristiyan, ateist vs. ayrımı yapılmaksızın herkes içindir. Fakat manevi nimetler (rahmet) sadece inanan ve inancının gereğini yerine getiren kişiler için vardır.²⁹⁴ Bu nedenle Allah'ın rahmetinde keyfilik ya da insan iradesini yok sayan bir rahmet anlayışı söz konusu değildir. Eğer böyle bir keyfilik söz konusu olursa inancının gereğini yerine getirenler için rahmet etmemesi de mümkün olabilir. Bu da hem Allah'ın merhametine hem de adaletine terstir. O halde Allah'ın dilediğini rahmetine alması, hesapsız rızık vermesi, Allah'a duyulan muhabbet ve bağlılık ölçüsündedir. Burada hatırlatılması gereken bir diğer nokta ise nübüvvet, hidayet gibi rahmetlerin Allah'ın elinde olduğudur. Başka bir deyişle kişi, çaba sarf ederek nübüvvet görevini kazanamaz. O halde bazı rahmet lütufları sadece Allah'ın dilediği kişiler için söz konusudur. Herhangi bir çaba, gayret sonucunda elde edilemez.

3.2.1.1. Allah'ın Rahmet Etme Zorunluluğu (Vucûbiyet)

Rahmet-irade ilişkisi içerisinde son olarak belirtmemiz gereken husus da Allah'ın rahmeti kendi üzerine yazmasının vucûbiyet ifade edip etmemesi ve Basra Mutezilesinin Allah'ın dilediğini rahmetine aldığı ayetlerle ilgili görüşleridir.

İlk olarak “... *Allah, rahmeti kendi üzerine yazmıştır* ...”²⁹⁵ ayetinde de belirtildiği gibi Allah'ın rahmeti kendi üzerine yazmasının onun için vucûbiyet ifade edip etmemesini değerlendirmek istiyoruz. Kimileri bu beyana dayanarak Allah'a vucûbiyet atfederken kimileri de vucûbiyet atfetmemiştir. Turan, ayete Allah'ın rahmetinden kaçılmayacağını, rahmet kapılarının açık olduğunu ve tövbe edilerek hatalardan

²⁹³ Turan, III, s. 59.

²⁹⁴ Turan, XVI, 81.

²⁹⁵ En'am: 6/12.

dönülmesi gerektiği anlamını vermiştir. Taberî, Kurtûbî, Şevkânî ilgili ayete Allah'ın kullarına karşı çok merhametli olduğu, cezalandırmada acele etmediği, tövbelerini kabul ettiği anlamını vermiştir. Beydâvî ise, Allah'ın lütuf ve kereminden ötürü bunu üstlendiğini, rahmetten kastın ise her iki dünyayı da kapsayan şey olduğunu belirtmiştir. Nitekim Allah'ın rahmetinin göstergesi, deliller vermek, kitaplar indirmek, kâfirlere mühlet vermek gibi şeylerdir. Zemahşerî de “*O, kendisine merhameti ilke edinmiştir.*” anlamını vermiştir. Böylece “*Sizleri marifetullah'a erişirme ve Allah'ın birliğini işaret eden delilleri karşınıza çıkarma konusunda merhametli olmayı zatına gerekli kılmıştır.*” anlamına gelir.²⁹⁶ Dolayısıyla belirttiğimiz müfessirler bu konuda Allah'a herhangi bir vucûbiyet yüklememiştir. O halde Allah'ın yegâne rahmet sahibi olması veya rahmeti kendi üzerine yazması Allah'a, rahmet etme zorunluluğu yüklemez.

Mutezile ise, Allah'ı kötü fiillerden tenzih edebilmek için rahmet konusunda ona vucûbiyet atfetmiştir. *Vucûb a'lallah* teorisi çerçevesinde ele aldıkları *aslah* prensibine göre kulun menfaati ölçüsünde en iyi olanı yaratmak Allah'a vaciptir. Çünkü Allah'ın kötü fiillerden tenzih edilebilmesi için bazı fiilleri yapması zorunludur. Mesela, peygamber ve kitap göndermek, tövbeleri kabul etmek, itaat edene sevap yazmak, kullarına lütufla muamele etmek vs. Allah'a vaciptir.²⁹⁷ Hatta Mutezile, konuyu daha da ileri götürerek nübüvvet görevinin bile hak edene gerekli kılındığını savunmuştur. Buna göre Allah'ın elinde bir lütuf yoktur. Çünkü “*Allah, herkesin iman etmesini istediğinden herkesi rahmeti içerisine almayı dilemiştir.*”²⁹⁸ Tüm bu nedenlerden ötürü dilediğini rahmetine aldığını ifade eden beyanlar Basra Mutezilesinin anlayışıyla uyuşmaz. Çünkü Allah, rahmetinin gereği olarak üzerine düşeni yapmıştır.

Turan da Mutezilenin Allah'ın kul için sadece iyi ve güzel olanı yarattığı ve kötü, çirkin fiilleri Allah'ın yaratmayıp kulun kendisinin işlediği görüşüne değinmiştir. Turan'a göre Allah, mâlikü'l-mülktür, mülkünde dilediği gibi tasarruf edebilir. Bu nedenle Turan, rahmet konusunda Allah'a herhangi bir vucûbiyet yüklememiştir. Ayrıca o, Mutezile'nin bu iddiasını reddederek şu hadisi nakletmiştir:

“Deylemi, Ubey b. Ka'b'a ‘Kader konusunda içime bir şey düştü. Bana bu konuyu açıklayabilirsen belki içime düşen bu şeyden kurtulabilirim’ der. Ubey b. Ka'b da ‘Eğer

²⁹⁶ Turan, VII, s. 31-35.

²⁹⁷ Detaylı bilgi için bkz: Avni İlhan, “Aslah”, DİA, İstanbul, 1991, III, s. 495-496; Salih Sabri Yavuz, “Vucub”, DİA, İstanbul, 2013, XLIII, s. 135-136.

²⁹⁸ Hülya Alper, “Maturidi'nin Mutezile Eleştirisi; Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?”, Kelam Araştırmaları, Cilt: 11, Sayı: 1, 2013, s. 29.

Allah, gökyüzündekilere ve yeryüzündekilere azap etse onlara zulmetmiş olmaz. Merhamet edecek olursa da Allah'ın merhameti onların yaptıklarından çok daha hayırlıdır. Allah yolunda Uhud dağı büyüklüğünde altını bağışlasalar da kadere iman etmedikçe Allah onların bu infakını kabul etmez. Başına gelen bir şey kaza dışında bir şey değildir. Kaza ile olmayan da zaten olmayacaktır. Eğer bu inancın olmadan ölürsen cehenneme girersin.' dedi.²⁹⁹ Sonra Ubeydullah b. Mes'ud'un yanına gittim, o da aynı şeyi söyledi. Sonra Huzeife b el-Yeman'ın yanına gittim, o da aynı şeyi söyledi. Sonra Zeyd b. Sabit'in yanına gittiğimde, bana Hz. Muhammed'den aynı şeyi nakletti."³⁰⁰

Ayrıca Turan, Mutezile'nin, Cebriyye'nin ve İmamiyye'den bir grup insanın iddia ettiği gibi iyi veya kötü fiillerini insanın kendi iradesiyle yapabildiği görüşünü de reddetmektedir. Çünkü kişinin iradesi, bu fiilleri yapabilmesi için tek başına yeterli değildir. Bu fiilleri yapabilmesi için Allah'a ihtiyacı vardır.³⁰¹

Mutezile, her ne kadar Allah'ı kötü fiillerden tenzih etmek amacıyla böyle bir delil getirirse de kanaatimizce bu fikir, başka sorunları da gündeme getirecektir. Mesela "Allah'ın herhangi bir şeye zorunlu olması mümkün müdür?" "Eğer bir zorunluluk söz konusu ise Allah'ın mutlak gücü ve kudreti nasıl değerlendirilmelidir?" vs. sorunlar bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla Allah'ın rahmeti üzerine yazması müfessirlerin de belirttiği gibi Allah'ın rahmetinden kaçılamayacağı, kullarını cezalandırmada acele etmediği, lütuf ve kereminden ötürü rahmeti üstlendiği anlamına gelmesi daha isabetli görünmektedir. Çünkü Allah'a rahmet konusunda bir zorunluluk yüklenirse o, ilah olarak sınırlandırılacaktır. Fakat Allah'ın sınırlandırılması ya da zorunlu tutulması mümkün değildir.

Daha önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi Allah'ın rahmet konusunda keyfi bir uygulaması söz konusu değildir. Yani istediğini rahmetine alıp istediğini rahmetine almadığı gibi bir durum mümkün değildir. Dolayısıyla Allah'ın belirlediği rahmet çizgisinde olanlar mutlaka onun rahmetinden faydalanır. Ayrıca bu konuda yapılacak detaylı çalışmalarla sorunun bir nebze de olsa çözümlenebileceğini düşünüyoruz.

²⁹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, es-Sünen, Nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, trs. I, Mukaddime 10.

³⁰⁰ Turan, XII, s. 449-450.

³⁰¹ Turan, I, s. 47.

3.2.2. Rahmet, Nimet, Rızık İlişkisi

Kur'an'da anlam olarak kullanılan en kapsamlı terimlerden biri de nimettir. Rahmetin de nimet olmasından ötürü bu başlık altında nimet-rahmet ilişkisini ele almaya çalışacağız. Bu kapsamda yeryüzündeki tüm nimetlerin rahmet olup olmadığı, inkarcıların dünya nimetlerinden faydalanmasının rahmet boyutu, inananlar için verilen nimetlerin aynısının kâfirlere verilip verilmemesi gibi konulara değinilecektir.

İlk olarak nimet ve rızık terimlerinin sözlük ve terim anlamlarından bahsetmek istiyoruz.

Azlık veya çokluk bildiren cins isim olarak nimet, sözlükte “*güzel durum (halet-i hasene)*”,³⁰² *minnet, iyilik, güzel bir yaşam, bolluk içinde yaşamak*”,³⁰³ zayıf bir görüşe göre de “*sevap, ihsanda çokluk*” anlamlarına gelir.³⁰⁴ Zıddı “*sıkıntı, bela, musibettir. (be's)*” Terim olarak ise “*özel bir amaç gözetilmeden veya karşılık beklemeden yapılan ihsan (iyilik), faydadır.*”³⁰⁵, “*Allah'ın kuluna ihsan ettiği mal ve rahat bir yaşamdır.*”³⁰⁶ Turan, bu kavramı “*Allah'ın kuluna bahşettiği, lütfettiği her şey*” olarak kapsamlı bir şekilde tanımlamıştır.³⁰⁷

Turan'a göre rızık ise, genel olarak “*Allah'ın canlılara verdiği maddi ve manevi nimetlerdir.*”³⁰⁸ şeklinde tanımlanabilir.

Kur'an'da Nahl: 16/15-17 ayetlerde yollar, dağlar, yıldızlar, ırmaklar gibi nimetleri yaratanın Allah olduğu belirtildikten sonra Allah'ın nimetlerinin saymakla bitirilemeyeceğine işaret edilmiştir. Gerçekten de dünya hayatının başlaması için doğumun, ebedi hayatın başlaması için de ölümün bir nimet³⁰⁹ olması gibi dünyada verilen ya da ahirette verilecek her şey birer nimettir, rahmettir. Verilen bu nimetler ise, Allah'ın sonsuz merhametinin tecellisidir ve saymakla bitirilemez.³¹⁰

³⁰² İsfahânî, s. 499.

³⁰³ İbn Fâris, V, s. 446.

³⁰⁴ Turan, V, s. 168.

³⁰⁵ Cürcânî, s. 204. Ayrıca bu tanımdan tüm nimetlerin amaçsız ve karşılıksız verildiği anlamı çıkarılabilir. Dolayısıyla bu tanımda belli bir amaç için verilen nimetler yer almamaktadır. Mesela, ahirette bahşedilecek nimetler Allah'a kulluk görevini hakkıyla yerine getirip sakınan kimseler içindir ve dünyada yapılan iyiliklerin, sevabın, ibadetlerin vs. karşılığıdır. Bu nedenle Cürcânî'nin bu tanımı eksiktir.

³⁰⁶ İbn Fâris, V, s. 446.

³⁰⁷ Turan, V, s. 168.

³⁰⁸ Şerafettin Gölcük, “Rızık”, DİA, İstanbul, 2008, XXXV, s. 73.

³⁰⁹ Turan, XIV s. 34.

³¹⁰ Nahl: 16/18.

Turan, nimeti zahirî ve bâtinî olmak üzere iki kategoride ele almıştır. Ona göre zahiri nimet dünya ile ilişkili iken, batini nimet ahiret ile ilişkilidir.³¹¹ Rabbinin huzuruna çıkacağı bilinciyle şirkten uzak duran, yasaklardan kaçınan salih kulları için içerisinde çeşit çeşit, eşi benzeri bulunmayan nimetlerin, yemyeşil çağıl çağıl çağlayan akıp giden nehirlerin, hurilerin yer aldığı iki cennet vs. batini nimetlerden bazılarıdır. Güneş, ay, yıldızlar, dağlar, denizler, ağaçlar, bitkiler, meyveler, hayvanlar, sağlık, afiyet, yaratma, hayat, ölüm, iman, İslam, hidayet, beyan vs. ise zahiri nimetlerdendir.³¹²

Ayrıca Turan, Rahman: 55/1-28 ayetlerde Allah'ın dünyaya gönderdiği tek rahmetle verdiği nimetlerini sıraladığını da belirtmiştir. Bu nimetler, onun er-Rahman isminin yansıması olup yerdeki ve gökteki herkes bu nimetlerden faydalanır. O, Rahman: 55/31-37 ayetlerinin ise daha çok en büyük nimet olan ahiretle ilgili olduğunu belirtmiştir. Rahman: 55/39-45 arası ayetleri ise, Allah'ın cehennem ehline olan azabının anlatıldığı ayetlerdir. Rahman: 55/46-78 arası ayetleri de Allah'ın yüz rahmetiyle salih kullarına vereceği nimetlerden bahsetmektedir.³¹³

Aslında her ne kadar nimetleri sıralasak da genel olarak nimet, Allah tarafından sunulan bütün imkanlar için kullanılabilir. Çünkü Turan'a göre bütün nimetler, Allah'ın dünyayı yaratırken yüz rahmet yarattığını beyan eden hadiste de belirtildiği gibi onun yüz parça rahmetinin, Er-Rahman isminin ve sıfatının sonucu olduğu gibi bütün isimlerinin ve sıfatlarının sonucudur. Nitekim Turan, eserinde sık sık bu konu üzerinde durmuştur. Ayrıca Allah'ta var olan ezeli rahmet, arzın yaratılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu nedenle rahmet, dünyada nimetlerin yaratılışıyla zuhur etmiştir. Tüm bu nedenlerden ötürü nimet ve rahmet arasında sıkı bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz.

Turan'a göre, nimetlerin hakikatine varabilmek, nimet verilenlerin yoluna erişebilmek Allah'ın ve elçisinin emirlerine uymaktan geçmektedir.³¹⁴ Bu nedenle de Allah'a ve peygambere tabi olmayan bir kimsenin rahmete tam anlamıyla erişebilmesi mümkün değildir. Nitekim Nisa:4/69 ayetinde de bu durum belirtilmiştir. Buna göre Allah'ın nimet verdiği kimseler nebiler, sıddıklar, şehitler, salihlerdir. Aslında bu kimselerin rahmete erişmesi Allah'a ve peygamberine uymalarından kaynaklıdır. Şimdi de kısaca bu kişilerden bahsetmek istiyoruz.

³¹¹ Turan, VI, s. 103.

³¹² Turan, XIV s. 116.

³¹³ Turan, XIV, s. 114-115.

³¹⁴ Turan, V, s. 478.

Nebilik, Allah'ın seçtiği ve koruma altına aldığı en yüce makam ve derecedir. Gözlerin idrak, akılların ihata edemediği Allah'ın sırlı hazineleri ve halefleridir. Allah, onları insan, cin, melek vs. yeryüzündeki bütün mahlukattan üstün tutmuştur.³¹⁵ Sıddıklar, iman, tasdik ve amel yönünden peygambere uyanlar ve söylediklerini hayatlarına uygulayan kimselerdir. Ehl-i beyt, hulefai raşidin ve sahabeler sıddıklardandır.³¹⁶ Zemhaşerî ise sıddıkları, özü sözü bir olan samimi kimseler olarak tasvir etmiştir.³¹⁷

Öncüleri Hz. Muhammed olan şehitler ise, Nisa: 4/41 ayetinde de belirtildiği gibi şahitler anlamında da kullanılmıştır. Aynı zamanda Hz. Ebubekir zehirlenerek, Hz. Ömer sabah namazında hançerlenerek, Hz. Osman Kur'an okurken şehit edilmiş ve bu mertebeye ulaşmıştır. Alimler, asfiyalar, ehlullah, aşere-i mübeşşere salihlerdendir.³¹⁸ Dolayısıyla rahmete (nimetlere) ulaşmak Allah'a ve peygamberine uymaktan geçmektedir.

Allah, bahşettiği nimetler karşısında nimetin asıl sahibini tanıyarak kendisine ibadet edilmesini, şükredilmesini istemektedir. Nitekim Nahl: 16/15-17 ayetlerinde de birçok nimet sayıldıktan sonra aciz varlıklar olan putlara ibadet edenler kınanmaktadır. Hatta muhteşem varlıkların, değerli nimetlerin asıl sahibine şükretmek yerine hiçbir faydası bulunmayan varlıklara şükredilmesi çelişmesine de dikkat çekilmiştir: *“(Daha önceki ayetlerde) anlatılan bu kadar değerli ve size her türlü lütufta bulunarak yaratan ile hiçbir şeyi yaratma gücü olmayan varlıkları bir mi tutuyorsunuz? Nasıl oluyor da bu âciz varlıkları Allah'a ortak koşabiliyorsunuz?”*³¹⁹

Rahmet ve nimet-rızık ilişkisinde en önemli boyutlardan biri de şükürdür. Çünkü nimetin, azabın ve rahmetin artıp ya da azalması³²⁰ şükre bağlıdır. Turan da tefsirinde şükür boyutu üzerinde çokça durmuştur. Ona göre, sadık bir mümine rahmet olarak Allah rızık, geniş bir yaşantı, afiyet, sağlık vs. tattırırsa mümin, rabbine hem bu nimetlerden ötürü hem de nimetlerin artması için şükreder. Kendisinden bu nimetlerden biri veya

³¹⁵ Turan, V, s. 485-486.

³¹⁶ Turan, V, s. 487.

³¹⁷ Zemahşerî, II, s. 180.

³¹⁸ Turan, V, s. 488-489.

³¹⁹ Turan, XII, s. 137.

³²⁰ Turan, XII, s. 450

birkaçı alındığında ise ümitsizliğe düşmez ve azaba sabreder. Çünkü mümin, sabrın sonunda Allah'ın hesapsız bir şekilde mükâfatını vereceğini bilir.³²¹

Turan'a göre, nimetteki (rahmetteki) artış tam bir sena ve hamd ile olur. Dolayısıyla Allah'ın verdiği nimetlere şükredilirse nimet iki dünyada da artacaktır; inkâr edilip şükredilmezse iki dünyada da şiddetli bir azapla karşılaşılacaktır.³²² Bu nedenle dünyadaki nimetler geçici, Allah'a sena ve hamd ise kalıcı nimetlerdendir.³²³

Her ne kadar bahsedilen nimetlere şükredilmesi hem nimetin asıl sahibine olan borcumuzu bir nebze ödemek hem de nimetin devamlılığını sağlamak olsa da Allah'ı ne kadar översek övelim, ona ne kadar ibadet edersek edelim, şükredersek şükrederim Allah'ı marifet cihetiyle tam anlamıyla idrak etmemiz, anlatmamız mümkün değildir.

Özetle, Turan'a göre Allah'ın rahmet tecellilerinin hepsi birer nimettir³²⁴ ve bu rahmet tecellilerini sayabilmemiz mümkün değildir. Dolayısıyla Allah'ın dünyada verdiği tüm nimetler inansın veya inanmasın herkes için vardır. Herkes istediği ölçüde bu nimetlerden faydalanabilir. Fakat Allah'ın ahirette vereceği nimetler, sadece inananlar için bir rahmettir.

3.2.2.1. Dünyada İnananlara Verilen Nimetlerin Aynısının Kâfir İçinde Verilmesi Meselesi

Mutezilenin hidayet ve tevfiik anlayışına göre Allah'ın bir müslümana olan nimetinin aynısının kâfir için de olması zorunludur. Biz de burada Mutezilenin hidayet ve tevfiik beyanından bahsettikten sonra dünyada inancının gereğini yerine getirenlere verilen nimetin aynısının inkarcılara da verilmesi konusuna değineceğiz.

Mutezile'ye göre hidayet, genel olarak *“herhangi bir müdahale söz konusu olmaksızın sonuca ulaştıracak yolu gösterme”* şeklinde tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle kişinin fiillerinden sorumlu tutulabilmesi için Allah'ın çizdiği doğru yolu kendi iradesiyle kabul etmesi ya da reddetmesi gerekir. Çünkü kişi, ilâhî bir müdahaleyle hidayete ulaşamaz.³²⁵

³²¹ Turan, XII, s. 123.

³²² Turan, XII, s. 9.

³²³ Turan, XVI, s. 129.

³²⁴ Turan, XIV, s. 116.

³²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Hidayet”, DİA, 1998, İstanbul, XVII, s. 474.

Kur'an'da ise, umumi ve hususi olmak üzere iki tür hidayetten bahsedilebilir. Allah'ın peygamberler, kitaplar vs. göndererek en doğru yolu açıklaması umumi rahmettir ve bütün mükellefleri kapsar. İlâhi hidayet de diyebileceğimiz hususi hidayet ise, inananların imanlarını sağlamlaştırmak amacıyla Allah'ın inanan kullarına doğrudan ya da dolaylı olarak basiret vermesi ya da havâtır yoluyla imanlarını güçlendirecek bilgiler öğretmesidir. Bu hususi hidayet, kâfir, fasık vb. inanmayan kişiler için geçerli olmayıp sadece inananlara özeldir. Ayrıca kâfir, fasık vb. inanmayan kişilerin hidayete ermemesi onların hususi hidayetten mahrum kalmaları şeklinde açıklanabilir. Dolayısıyla Allah'ın dilediğine hidayet etmesi ya da etmemesi hidayetin kabul veya reddedilmesiyle ilgilidir.³²⁶ O halde Allah, Müslüman'a verdiği nimeti kâfire de verebilmeli ki kâfir kendi iradesiyle seçim yaparak hidayete ulaşabilsin.

Lütuf kavramına özel bir yer veren ve bireye kendi seçimiyle yaptığı fiillerini yaratma gücü atfeden Mutezile, tevfiği de bu anlayış çerçevesinde açıklamıştır. Buna göre tevfiği, *“kesin delillerle hakikati önceden açıklayıp insana bu hakikatleri anlama ve kendi iradesiyle kabul etme kabiliyeti vermesidir.”* şeklinde tanımlayabiliriz. Bu nedenle Allah'ın tevfiği, inanan kimseye verilen mükâfata veya kişinin başarılı olduğuna Allah'ın karar vermesidir. Bu nedenle de kâfirin başarılı kılınması söz konusu değildir.³²⁷

Özetle Mutezilenin hidayet ve tevfik beyanına göre inanmayanlar için hususi nimet söz konusu değilken umumi nimet, inansın veya inanmasın herkes için vardır. Dolayısıyla Allah'ın Müslümana olan umumi nimetlerinin aynısı kâfir için de söz konusudur. Ayrıca kişi, imanının güçlenebilmesi için kendi iradesiyle Allah'ın kesin delillerle çizdiği yolu seçtiğinde Allah, basiret ya da havâtır yoluyla imanını güçlendirebilir.

Yine Mutezile'ye göre kişi, ihtiyarî fiillerinin yaratıcısıdır ve kul iradesiyle hidayeti seçer ya da seçmez. O halde hidayet nimetini elde etmede sadece kulun fiili söz konusudur ve Allah'ın herhangi bir müdahalesi mümkün değildir.³²⁸ Belirtmeliyiz ki her ne kadar Mutezile hidayeti kişinin seçimine bağlasa da hidayet, hususi bir nimettir ve sadece Allah'ın dilediği kişiler için söz konusudur.

³²⁶ Yavuz, “Hidayet”, XVII, s. 474.

³²⁷ Hülya Alper, “Tevfik”, DİA, 2012, İstanbul, XLI, s. 9.

³²⁸ Hülya Alper, “Maturidi'nin Mutezile Eleştirisi; Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?”, s. 29.

Sonuç olarak, birçok dünya nimetinin aynısı kâfirler için de söz konusudur. Fakat Allah'ın iman sahiplerine hem dünyada hem de ahirette hususi olarak verdiği nimetler vardır. Hidayet, peygamberlik vs. hususi nimetler de bunlardan birkaçıdır.

3.2.2.1.1. İnkarcıların Dünya Nimetlerinden Faydalanmasının Rahmet Boyutu

İnkarcıların azgınlıkları, haddi aşmaları gibi nedenler zaman zaman nimetlerden faydalanmamaları gerektiği düşüncesini akla getirirse de dünyadaki birçok nimet inkarcılar için de söz konusudur. Şüphesiz ki bu durum da Allah'ın rahmetinin en büyük göstergesidir.

İnkarcıların dünya nimetlerinden faydalanması, Allah'ın rahmet konusunda kendisini ifade ettiği gibi bir ilah olduğunun göstergesidir. Nitekim o, rahmetinin bir göstergesi olarak dünyada af ve mağfiret kapısını kapatmamıştır. İnanmayanlardan da nimetlerini (rahmetini) kesmemekle ilah olarak varlığını göstermiştir ve dünyada doğru yolu bulmalarına fırsat vermiştir. Eğer inanmayanlar bu rahmetten faydalanamasa idi belki de rahmet-irade ilişkisinde bahsettiğimiz Allah'ın dilediğini rahmetine aldığı beyanları Cebriyeci bir çerçevede değerlendirilebilirdi. Dolayısıyla Allah, inkarcılara nimet vererek kendisini hatırlatmış, doğru yola ulaşmaları için fırsat sunmuştur.

Kur'an'da, inkarcıların dünyadaki nimetlerden faydalanmasının ilk bakışta lütuf olarak görünebileceği fakat gerçekte öyle olmadığı sık sık belirtilmektedir. Hatta bazen imrenme, gıpta edilme vs. duygular oluşturan inkarcıların durumları menfur olarak tasvir edilmiştir:

“(Ey peygamber!) Kafirlerin şehir şehir gezmeleri seni yanıltmasın. Bu sadece çok küçük bir faydalanmadır. Nitekim -bu faydalanmadan sonra- sığınacakları yer cehennemdir. O, ne kadar da kötü bir yer! Ama Rablerinden korkup sakınanlara gelince (onlar için) Rablerinin katından -bir ikram olarak- altında ırmakların aktığı ebedi kalacakları cennetler vardır. İyilik yapanlar için Allah katındaki mükafat daha hayırlıdır.”³²⁹

Turan'a göre bu ayette hitap, her ne kadar Hz. Muhammed'e olsa da asıl muhatap müminlerdir. Dolayısıyla bu ayette şöyle bir mesaj verilmektedir: “Dışardan baktığınızda

³²⁹ Âlu İmrân: 3/196-198.

inkarcıların nimetler içinde yüzdüğünü, rahat bir hayat sürdüklerini düşünülebilirsiniz. Fakat onların ticaret, gezi vb. amaçlarla şehir şehir gezmeleri sizleri aldatmasın. Çünkü dünyada aldıkları bu menfaatler inananların alacağı menfaatlerden çok çok azdır ve bu durum geçicidir. Ayrıca -Lebîd'in de dediği gibi- bunlar dünya nimetleridir ve yok olacaktır. Nitekim varacakları yer de cehennemdir. Ebedi olan alemde bu nimetlerden faydalanamayacaklar. Dolayısıyla önemli olan ahiret yurdu. Nitekim inananlar için içerisinde tüm güzelliklerin bulunduğu cennet vardır. Bu mükafat, dünyada alınacak elde edilecek menfaatlerin çok çok üstündedir.”³³⁰

Ayrıca Turan'a göre inkâr eden, ayetleri ve peygamberleri alaya alan kişiler iş, davranış açısından zarara en çok uğrayan kişilerdir. Fakat onlar, bu durumun farkında değildirler. Ayrıca onlar, nimetler içerisinde yüzdüklerinden doğru yaptıklarını düşünen kimselerdir. Halbuki onların dünya hayatındaki bu çabaları, boş bir uğraştan başka bir şey değildir. Bu nedenle Turan, Allah'ın kafirlerin dünyadaki amellerine değer vermeyeceğini ve varacakları yerin cehennem olduğunu belirtmiştir.³³¹

Râzî ise, kâfirlerin dünyadaki nimetlerden faydalanmasını *istidrac* kavramıyla ifade etmiştir. Buna göre bu nimetler, her ne kadar inkarcılar için de olsa yiyenin hemen faydalandığı zehirli yiyecekler gibidir. Çünkü akabinde helak ya da azap gelir. O halde kâfirler için söz konusu olan bu nimetlerin faydası ile zararı eşittir.³³² Nitekim bu durum bazı ayetlerde de beyan edilmiştir:

*“Onlara mal, mülk ve evlatlar verdiğimizde onların iyiliği için koşturduğumuzu mu zannediyorlar! Hayır, onlar gerçeğin farkında değiller.”*³³³

*“Sen bu sözü yalanlayanı bana bırak! Biz onları, beklemedikleri bir şekilde adım adım azaba doğru çekeceğiz. Onlara -belli bir vakte kadar- süre tanıyorum. Şüphe yok ki benim planım çok sağlamdır!”*³³⁴

³³⁰ Turan, V, s. 186.

³³¹ Kehf: 18/103-106; Turan, I, s. 47.

³³² Râzî, s. 155.

³³³ Mü'minûn: 23/55,56.

³³⁴ Kalem: 68/44,45.

3.2.3. Rahmet, Hamd ve Şükür İlişkisi

Turan, hamdi “*tam bir sena*”,³³⁵ İsfahânî, “*Allah’ın yüceliği, üstünlüğü sebebiyle yapılan her türlü sena*”³³⁶ olarak tanımlamıştır. Zemahşerî ise, hamdin ve şükürün kardeş kelimeler olduğunu belirterek hamde “*nimet gibi güzel şeyleri övmek*” anlamını vermiştir.³³⁷ Ayrıca Turan, hamdin ve şükürün bazen “*razı olmak*” anlamında da kullanıldığını belirtmiştir.³³⁸ Zıddı ise, “*zem*”dir.³³⁹

Ortaya çıkarmak anlamına gelen “keşr” veya “keşf” kelimesinden türetildiği ile ilgili görüşlerden bahseden İsfahânî’ye göre şükür, “*nimeti tasavvur edip göstermektir.*” Zemahşerî, şükre “*kalp, dil ve uzuvlar ile sadece nimete karşılık yapılan şey*” anlamını vermiştir.³⁴⁰ Zıddı ise, nimeti unutmak ve gizlemek anlamına gelen “*küfürdür(küfr)*” (nankörlüktür).

Ayrıca İsfahânî, şükürü üç kategoride ele almıştır. Buna göre:

1. Nimeti tasavvur etmek kalp ile,
2. Nimet vereni övmek dil ile,
3. Hak ettiği nispette nimetin karşılığını vermek beden ile şükürdür.³⁴¹

Özetle, ihsan edene karşı yapılan sena anlamına gelen şükürün aslı ortaya çıkarmak, göstermektir.³⁴² Şükür, nimete karşılık yapılırken hamd, nimet olsun veya olmasın her zaman yapılır. Ayrıca şükürün edası, hamdin edasından daha geneldir. Çünkü şükürün edası kalp, dil, uzuvlar ile yapılırken hamd, sadece dil ile yapılır.³⁴³

Rahmeti en genel anlamıyla ele aldığımızda rahmet tecellilerinin azalıp ya da artması veya ahiretteki rahmetten faydalanabilmesi genel olarak Kur’an’da şükürün azlığı ya da çokluğu ile ilişkilendirilmiştir.³⁴⁴ Bu nedenle bu başlık altında rahmet - hamd/şükür ilişkisini ve Allah’ın şükre ihtiyacı olup olmasını inceleyeceğiz.

Kur’an’da nimetler, hamd ve küfr (nankörlük) ekseninde ele alınmış, hamdin nimeti arttırıcı, küfrün ise azaltıcı etkisinden bahsedilmiştir. Ayetlerde de genel olarak

³³⁵ Turan, I, s. 31.

³³⁶ İsfahânî, s. 131.

³³⁷ Turan, I, s. 53.

³³⁸ Turan, I, s. 31.

³³⁹ İsfahânî, s. 256.

³⁴⁰ Turan, I, s. 53.

³⁴¹ İsfahânî, s. 265.

³⁴² İsfahânî, s. 265; Turan, I, s. 179.

³⁴³ Turan, I, s. 30-31.

³⁴⁴ İbrahim: 14/8.

verilen lütuflar, nimetler vs. belirtildikten sonra tüm bu lütuflar karşılığında nimetlerin asıl sahibini hatırlamak amacıyla şükredilmesi istenmiştir. Ayrıca şükredip etmeme tercihi insana bırakılmıştır: “*Muhakkak biz, ona (insana) doğru yolu gösterdik. İster şükretsin ister nankörlük etsin.*”³⁴⁵ Turan da bu ayetle ilgili olarak hakikatte insanın Allah’ın verdiği görme, işitme vb. duyularla iyi ya da kötü olanı ayırt edebileceğini belirtmiştir. Daha sonra doğruyu ya da yanlış seçmenin kişinin tercihine bırakıldığını ifade etmiştir. Buna göre hayır yolunu (tevhid, iman, şükür yolunu) veya şer yolunu (dalalet, sıkıntı, zorluk yolunu) seçmek kulun tercihidir. Unutulmamalıdır ki hayır yolu cennete, şer yolu ise cehenneme götürür.³⁴⁶

Kur’an’da şükretmeyenlerin nankörlük ettiği belirtilmiş ve Allah’ın bahsettiği lütuflara karşı insanın konumu farklı şekillerde tasvir edilmiştir:

- Lütuflar belirtildikten sonra herhangi bir grup kastedilmeden şükredilmesinin istenmesi,³⁴⁷
- Lütufların sayılamayacak kadar çokluğuna rağmen az şükredilmesi,³⁴⁸
- Mahlukatın ya da inananların az şükretmesi,³⁴⁹
- İman etmeyenlerin yalanlayarak, hor görerek, şükretmeyerek, nankörlük ederek karşılık vermesi vs.³⁵⁰

Turan ise, şükrü veya küfrü (nankörlüğü) iman ekseninde ele almıştır. Buna göre Allah’a iman eden kişi, tüm yaratma eylemlerini Allah’ın ilmiyle, iradesiyle, kudretiyle, hakimiyetiyle kendi katından olduğunu bilir. Bu nedenle de iman edenler, Allah’a şükür yolunu tercih eder. Fakat iman etmeyenler, tüm yaratma eylemlerini başka varlıklara, düşüncelere atfeder. Bu nedenle de nimete nankörlükle karşılık verir.³⁵¹ Dolayısıyla imanın şükrü veya küfrü yönlendirme etkisi vardır diyebiliriz.

Tüm bu söylemlerden sonra rahmetin nimet olmasından ötürü rahmete erişmenin yollarından birinin de şükür olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca şükürün hem nimetin azalıp artmasında hem de rahmete erişip erişmemede etkisi vardır.

³⁴⁵ İnsan: 76/3; Ayrıca bkz. Bu ayete Taberî, “... ister mutlu ister bedbaht olur...” anlamını verirken Mücahid ise “... ister cennet ehli ister cehennem ehli olur...” anlamını vermiştir. Katade de “...ister nimetlere şükretsin ister nankörlük etsin...” anlamını vermiştir. Turan, XIX, s. 231.

³⁴⁶ Turan, XIX, s. 231.

³⁴⁷ Kasas: 28/73; Rum: 30/46; Fâtır: 35/12.

³⁴⁸ ‘Araf: 7/10; Mü’minun: 23/78; Secde: 32/9; Sebe: 34/13.

³⁴⁹ ‘Araf: 7/10.

³⁵⁰ ‘Araf: 7/17; Yunus: 10/60; Neml: 27/73; Vakı’a: 56/82.

³⁵¹ Turan, XIV, s. 117.

Turan, Allah'ın bütün lütuflarına karşılık ona hakkıyla ibadet etmenin, onu överek şükretmeye güç yetirmenin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Çünkü Allah'ın bahsettiği sayılamayacak kadar lütuf vardır. Dolayısıyla hepsinin şükrünü yerine getirmek pek de mümkün olmayacaktır. Fakat Turan'a göre, Allah'ın kendi katından getirdiklerine iman etmek gücümüz ölçüsündedir.³⁵² O halde neden Allah'a şükretmek yerine nimetlerini küfürle yalanlıyorsunuz? Hatta daha da ileri giderek *“Size verilen rızka yalanlamayla mı karşılık veriyorsunuz?”*³⁵³

Sonuç olarak şükrü tercih eden kişi, rahmeti elde edebilme imkanına sahipken küfrü, nankörlüğü tercih eden kişi rahmetten nasibini alamamaktadır.

3.2.3.1. Allah'ın Şükre İhtiyacının Olup Olmaması Meselesi

Nimet-rahmet ilişkisinde kişinin rahmetten faydalanabilmesi ve nimetin artması için şükretmesi gerektiğinden bahsetmiştik. Burada değineceğimiz bir diğer konu da Allah'ın bu şükre ihtiyacının olup olmadığı konusudur.

Gayeden ve hikmetten yoksun fiillerin boş ve anlamsız olduğunu savunan Mutezile'ye göre, Allah'ın fiillerinde mutlaka fayda eksenli bir gaye ve hikmet vardır. Bu durumda da Allah'ın faydalanmaya ihtiyacı ortaya çıkar ki bu da Allah için söz konusu değildir. Çünkü Allah, her bakımdan tam ve mükemmeldir. Öyle ise yaratmadaki fayda insanlara için söz konusudur. Bu fayda ise, nihai anlamda öteki dünyada insanın sonsuz nimetlere kavuşması şeklinde kendini gösterecektir.

Ayrıca Mutezile'nin -daha önce de değindiğimiz- aslah prensibine göre Allah'ın lütfu, ihsanı zorunludur (*vucûb 'ala'llah*). Dolayısıyla verilen nimetlere karşılık kişinin şükretmesine gerek olmadığı gibi ilah olarak Allah'ın kuldan şükretmesini talep etmesine de gerek yoktur. Çünkü Allah, üzerine düşeni yapmıştır.³⁵⁴

Her ne kadar Mutezile, Allah'a vucûbiyet atfedip şükrü gerekli görmese de Kur'an'da Allah'ın bu şükre ihtiyacı olmadığı ve şükreden kişinin sadece kendisi için şükrettiği³⁵⁵ açıkça belirtilmiştir. Nitekim *“(Ey insanlar!) Duanız olmadığında Rabbim size ne diye değer versin? Halbuki siz yalanla karşılık verdiniz ve bu azap yakanızı*

³⁵² Turan, XII, s. 112.

³⁵³ Vakıa: 56/82.

³⁵⁴ Hülya Alper, “Maturidi'nin Mutezile Eleştirisi; Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?”, s. 28.

³⁵⁵ Neml: 27/40.

*bırakmayacaktır. ...*³⁵⁶ ayeti de bu duruma işaret etmektedir. Ayrıca Allah'ın üzerine düşeni yapması neden şükre engel değildir. Tam aksine Allah'ın üzerine düşeni yapması, bir şükür sebebidir.

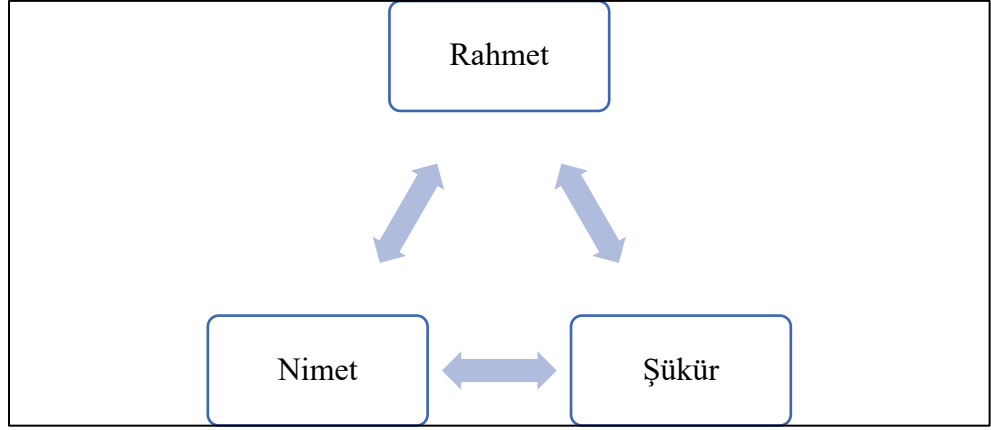
Aslında geçmişte de günümüzde de insani ilişkilerde teşekkür her zaman hayatımızın bir parçası olmuştur. Bu durum insanın faydalandığı ya da hayran kaldığı nimetlerin sahibine karşı fitri bir duygu olarak teşekkürün varlığıyla kendini göstermektedir. Fakat bazen bu teşekkür asıl sahibi, bazen de kişisel çıkarlar söz konusu olduğunda hiç hakkı olmayan kişi veya kişiler için söz konusu olabilmektedir. Benzer durum, Allah için de söz konusudur. Kişi, her türlü nimetin eşsizliğine bakarak nimeti verenin aşkın bir varlık olduğunu bilmektedir. Fakat bazen kişinin kişisel çıkarları, bazen de dini kabulün getirdiği sorumluluklar nimeti, nimet vereni yalanlamaya sebep olabilmektedir.

Kur'an'da, her şeyi inkâr edenlerin güçlerini aşan ya da kendilerinde hayranlık uyandıran durumlarda şükrettikleri anlatılmaktadır ve bu şükür, hiçbir vasfı olmayan varlıklara karşı yaptıklarından bahsedilmektedir. Çünkü insan, tabiatında olan şükür gösterme ihtiyacı duymaktadır. Nitekim bu ihtiyacı gidermek için de bazen hiçbir varlığı olmayan varlıklara göstermiştir. Bu nedenle Allah'ın üzerine düşeni yapmasından ötürü ona karşı şükretmenin gerekli görülmemesi kanaatimizce pek de doğru değildir.

Son olarak birbiriyle ilişkisi olması açısından rahmet-nimet-şükür üçlüsünden de bahsetmek istiyoruz. Çünkü bu üç kavram birbiriyle yakından ilişkilidir. Nimet, bir tür rahmettir ve yeryüzündeki her şey rahmetin yansımasıdır. Bu nedenle rahmet hem şükür hem de nimeti kapsayan daha genel bir terimdir.

Rahmeti ve nimeti elde etmek ise, şükre bağlıdır. Eğer kişi, şükretmiyorsa rahmetten ve nimetten sonsuza dek faydalanamaz. Çünkü şükür, insanın tabiatına yerleştirilmiş, iman ve küfr endekslidir.

³⁵⁶ Furkan: 25/77.

3.2.4. Rahmet, Gazap ve Azab İlişkisi

Sözlükte “kızmak, öfkelenmek” anlamına gelen gazap, rızanın zıddı olarak “öfkelenme ve razı olmama” durumudur. Elmalılı Hamdi Yazır’a göre, “*Türkçede hiddet, hışım kavramlarıyla ifade edilen gazap, rızanın zıddı olarak nefsin iğrenç bir şey karşısında intikam isteği ile heyecanı*”dır. Fakat Allah için kullanıldığında “*Rububiyet-i Rahimiye’nin gereği olarak intikam iradesi veya ceza verme*” anlamı kastedilir. Ayrıca Bakara: 2/155 ayetinde olduğu gibi bazen bir cezaya, sıkıntıya maruz kalmak, öfke nedeniyle o cezaya maruz kalındığı anlamına da gelmeyebilir.³⁵⁷

Turan ise, Kurtûbî’nin ve Zemahşerî’nin gazap tanımlarını vererek ilgili kavramı açıklamıştır. Kurtûbî’ye göre gazap, sözlükte “*şiddet, katılık, sert mizaçlı kişi*” anlamına gelir. Ayrıca o, bu kelimenin sertliği nedeniyle oldukça zarar verici yılan hakkında da kullanıldığını belirtmiştir. Allah’ın sıfatı olarak kullanıldığında ise, “*cezalandırma iradesi veya cezanın bizzat kendisi*” kastedilir. Örneğin “Sadaka, Rabbin azabını kaldırır, kötü bir şekilde ölümü engeller.”³⁵⁸ hadisinde fiili bir sıfat ve cezanın kendisi anlamında kullanılmıştır. Zemahşerî ise, gazap terimini “*isyankarlara hak ettikleri cezayı verme ya da bir sultanın emrindeki çalışanlarına kızarak yaptığı şeyi isyankarlara yapma iradesi*”³⁵⁹ şeklinde tanımlamıştır.³⁶⁰

Turan, ayrıca İbn Mace’nin, Tirmizi’nin ve İbn Mübarek’in rahmet-gazap ilişkisi içerisinde ele aldıkları tanımlarına da değinmiştir. Nitekim bu tanımların rahmet-gazap

³⁵⁷ Yazır, I, s. 133-134.

³⁵⁸ Tirmizî, Zekât 28.

³⁵⁹ Zemahşerî, s. 96.

³⁶⁰ Turan, I, s. 63-64.

ilişkinin net bir şekilde ortaya koyduğunu ifade edebiliriz. İbn Mübarek'e göre "*Rahman, kendisinden istenildiğinde verendir; Rahim ise, kendisinden istenilmediğinde gazap edendir.*" Tirmizi'ye göre, "*Allah, kendisinden istenilmediğinde gazap edendir.*" İbn Mace'ye göre de "*Allah, dua etmeyene gazap eder.*"³⁶¹

Tüm bu tanımlarla birlikte Allah'ın rahmet-gazap ilişkisini "istenildiğinde veren istenilmediğinde gazap eden" şeklinde tanımlamamız mümkündür. Nitekim kişi, iman edip şükredenlerden olduğu ve mülkün asıl sahibi olan Allah'tan istediği zaman gazaba uğramayacaktır.

Kur'an'da Allah, kendisini sonsuz merhamet sahibi, bağışlayan, esirgeyen ve azabı, cezalandırması çetin biri olarak tanıtır.³⁶² Yine o, herhangi bir haddi aşma, azgınlık durumlarını tasvirden sonra kendisini el-Ğafur, er-Rahim, er-Rauf vb. isimler ve sıfatlar ile niteleyerek hataya düşenleri rahmetine sığınmaya davet eder. Biz de burada Allah'ın sonsuz merhamet sahibi olmasıyla haddi aşanlara azap etme ilişkisini, azabın rahmet boyutunu, Allah'ın kuluna rahmetinin genişliğinin azapla sınırlandırılmasını ve rahmet-azap gibi iki zıt yönünün birlikte olma ilişkisini ele almaya çalışacağız.

Kur'an'da, kâfirin, müşriğin vs. öfkesi gazap terimiyle ifade edilmemiş, sadece Allah ve müminler için kullanılmıştır. Başta İsrailoğulları olmak üzere Ehl-i Kitap bile Allah'ın emirlerinden ve yasaklarından yüz çevirme, masum insanları kasten öldürme, Allah'a ortak koşmaları, münafıklık, fitne çıkarması, haddi aşma, iman ettikten sonra tekrar küfre dönme, zina isnadında bulunma, yalan yere yemin etme vb. nedenlerden ötürü Allah'ın gazabına maruz kalmıştır.³⁶³

Kur'an'da Allah'ın, rahmeti kendisine nispet ettiği gibi gazabı nispet etmemesi rahmetin, gazaptan daha üstün ve istenilen bir şey olduğuna işaret eder. Dolayısıyla rahmet asli, gazap ise kulun seçiminden kaynaklı tali bir unsurdur. Çünkü Turan'a göre, hayır, iyilik, rahmet vs. istenilen bir durumken şer, gazap, azap vs. arızî olarak ortaya çıkan bir durumdur. Allah'ın rahmeti, iyiliği ulaştırma iradesi ise şerri, cezayı verme iradesinden önce gelir.³⁶⁴ Nitekim rahmetin her şeyi kuşatıp azabın sınırlı olması³⁶⁵ ve

³⁶¹ Turan, I, s. 13.

³⁶² Maide: 5/98; Hicr: 15/49-50; Mü'min: 40/2-3.

³⁶³ Yunus Emre Gördük, "Ğadap kavramı ve Kur'an Perspektifinden Analizi", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Cilt:-, Sayı:XIII, 2015, s. 62-63.

³⁶⁴ Turan, XVIII, 279.

³⁶⁵ Turan, XVI, s. 105.

kulun tövbe ederek hatasından dönmesi için bir fırsat olan cezanın gecikmesi³⁶⁶ bu durumun göstergesidir. Dolayısıyla rahmet genel, gazap ise özeldir.³⁶⁷

Turan'a göre, iyi, güzel fiiller rahmeti; kötü, çirkin fiiller ise azabı çeker.³⁶⁸ Bu nedenle rahmeti elde etmek için iyi, güzel fiilleri işlemek; gazaba müstahak olmamak için de kötü, çirkin fiilleri işlemekten uzak durmak gerekir. Ayrıca Turan, gazabın, şerri, cezayı vs. istemekle ortaya çıktığını da belirtmiştir.³⁶⁹ Mesela Kur'an'da insan hayatının dokunulmazlığı belirtilmiş ve haklı bir sebep olmaksızın herhangi bir cana kıyılması yasaklanmıştır.³⁷⁰ Dolayısıyla bu yasağı ihlal edenler için bir ceza söz konusudur. Kıskançlık nedeniyle Kâbil'in, kardeşi Hâbil'i öldürmesi bu yasağın ihlal edildiği duruma bir örnektir. Hâbil'in ise kardeşinin onu öldüreceğini bilmesine rağmen Allah korkusundan dolayı kardeşini öldürmemesi de ³⁷¹ Allah'ın belirttiği yasağa uymanın sonucunda elde edilen rahmete güzel bir örnektir. Dolayısıyla Kâbil, yasağı ihlal ederek gazabı Hâbil ise, ilahi emre uyarak rahmeti istemiştir.

Ayrıca bu konuyla ilgili belirtilmesi gereken diğer bir husus da Hâbil'in kardeşi Kâbil'in ateşle azap edilmesini, cehennemlik olmasını dilemesidir. Zemahşerî'ye göre, Kâbil zalimdir. Allah'ın da ayetin akabinde “... işte budur zalimlerin cezası!!!” buyurması zalimin cezalandırılmasının güzel bir şey ve zalimi cezalandırmayı istemenin de caiz olduğu anlamına geldiğini belirtmiştir.³⁷²

Başka bir ayette ise, Hudeybiye'de umre amacıyla Mescid-i Haram'a girmek isteyen Müslümanları engelleyenlerin durumu³⁷³ tasvir edilir: “Onlar, Mescid-i Haram'ı yönetebilecek vasıflara sahip olmamalarına rağmen inananların oraya girmesini engellerken Allah, onlara niçin azap etmesin? Orayı yönetecek olanlar Allahtan sakınanlardır. Fakat onların çoğu bu durumu bilmezler.”³⁷⁴ Bu ayette gösteriyor ki haddini aşmış, azgınlıkta sınır tanımayan insanlar için azap mutlaka vardır.

Turan, tefsirinde Allah'ın gazap etmesinin nedenlerine de değinmiştir. Ona göre gazabın nedenlerinden birincisi Allah'ın kullarının helakini engellemek istemesidir. Bu

³⁶⁶ Turan, XIV, s. 618.

³⁶⁷ Turan, XV, s. 202.

³⁶⁸ Turan, XII, s. 450.

³⁶⁹ Turan, XV, s. 202.

³⁷⁰ En'am: 6/151.

³⁷¹ Maide: 5/28.

³⁷² Zemahşerî, II, s. 422.

³⁷³ Turan, X, s. 272.

³⁷⁴ Enfal: 8/34.

tür gazapta bir nevi caydırıcılık söz konusudur.³⁷⁵ O halde Allah, dünyada insanın inkardan uzaklaştırıp imana erişmesini sağlamak ve ahiretteki büyük azaba uğramasını engellemek için azap edebilir. Çünkü azap, kulun doğru yola ulaşabilmesi için bir araçtır ve Allah'ın rahmetinin bir sonucudur.³⁷⁶

İkinci bir nedeni ise, Allah'a iman etmedikleri için tabiatları bozulan ve her şeyden şüphe etmeye başlayan kişilerin azap gibi önemli bir meseleyi bile hafife almalarıdır. Bu durum, onların azabı hak etmelerine³⁷⁷ sebep olmuştur: *“Ant dolsun, biz onların -başına gelecek- cezayı (azabı) belirli bir müddet ertelese şüphesiz ki ‘Onu (azabı) ne engelliyor?’ derler. Azap geldiğinde artık azabın geri çevrilmeyeceğini (engellenmeyeceğini) biliniz. Alay ettikleri o şey, onları çepeçevre saracaktır.”*³⁷⁸

Üçüncü nedeni ise kuldaki iman eksikliğidir.³⁷⁹ Nitekim bu durum Kur'an'da da ifade edilmiştir: *“Siz, şükredip iman ettikten sonra Allah, size ne diye azap etsin ki! Allah, şükürün karşılığını veren ve her şeyi çok iyi bilendir.”*³⁸⁰ Bu nedenle Turan'a göre akıllı bir insan, Allah'ın gazabından rahmetine sığınır:³⁸¹ *“Benim ne kadar bağışlayıcı ve merhametli olduğumu, (ayrıca) azabımın da ne kadar çetin olduğunu kullarıma bildir.”*³⁸²

“Rahmetim, gazabımı geçmiştir.”³⁸³ hadisinde de ifade edildiği gibi Allah, kullarını gazabından sakındırma konusunda çok hırslıdır. Dolayısıyla Allah'ın kuluna hayrı, sevabı, nimeti irade etmesi şerri, cezayı, gazabı irade etmesinden önce gelir. Çünkü rahmet, gazap gibi birçok şeye galip gelmiştir. Yine unutulmamalıdır ki er-Rahman'ın rahmeti müminler, kâfirler hatta yeryüzündeki bütün varlıklar için geneldir.³⁸⁴

Gazap, Rabbin rahmeti, kuluna olan sevgisi ve lütfudur.³⁸⁵ Allah'ın hakikati, yanlış, iyiyi, kötüyü vs. belirtmesi ya da insana bir seçim hakkı tanınması da bu durumun göstergesidir. Aksine Rab olarak tüm bu hakikatleri beyan etmemesi ya da insana bir seçim şansı vermemesi en büyük gazap olurdu. Oysaki Allah, hakikati tüm boyutlarıyla

³⁷⁵ Turan, I, s. 38.

³⁷⁶ Turan, XIV, s. 124.

³⁷⁷ Turan, XII, s. 123.

³⁷⁸ Hûd: 11/8.

³⁷⁹ Turan, XII, s. 366.

³⁸⁰ Nisa: 4/147.

³⁸¹ Turan, I, s. 38.

³⁸² Hicr: 15/49,50.

³⁸³ Buhârî, Tevhid 15; Müslim, Tevbe 14.

³⁸⁴ Turan, III, s. 121.

³⁸⁵ Turan, III, s. 121.

belirttikten sonra yanlışı tercih etmekte ısrar edenleri gazaba uğratacağını bildirmiştir. Dolayısıyla Allah'ın gazaptan kurtuluş yollarını açıklaması da gazabının rahmet boyutudur.

Sonuç olarak Turan'a göre Allah, kullarına uyarı ve ibret olması için dünyada azap edebilir. Böylece kul, küfürden imana yönelir ve ahiretteki daimî azaptan kurtulur. O, kulunun azap içerisinde kalmasından ziyade rahmetine girip helake uğrayanlardan olmamasını diler. Bu nedenle mümin kullarını ahirette vereceği özel, bol ve dünyadaki genel rahmetiyle müjdeler.³⁸⁶

Ayrıca Turan, kulun iman edip şükretmesinde ya da kula azap etmesinde Allah için herhangi bir faydanın söz konusu olmadığını belirtmiştir. Yine Allah, şükreden mümin kuluna azap etmez. Çünkü Allah'ın şükreden kuluna azap etmesi mülkünü arttırmaz. Keza tövbe ve istiğfardan sonra kulunu affetmesi, kuluna herhangi bir azap etmemesi de mülkünden azaltmaz.³⁸⁷

Son olarak Allah'ın kendisini rahmet-gazap sıfatlarıyla nitelemesinin de üzerinde durmak istiyoruz. Turan'a göre Allah'ın sıfatları rahmet ve gazap olmak üzere ikiye ayrılır. Aslında bu sınıflandırma genellikle göz ardı edilen bir noktaya dikkat çekmektedir. Allah, sıfatlarıyla çevrili bir varlıktır ve rahmet-gazap sıfatlarıyla ele alındığında ihata edilebilir. Mesela Allah, er-Rahîm'dir, er-Raûf'dur, el-Latîf'tir, el-Vedûd'dur, el-Hakîm'dir... Aynı şekilde el-Kahhâr'dır, el-Cebbâr'dır, el-Kâbid'dır, el-Müntakim'dir... Dolayısıyla "Allah hem rahmet hem de gazap sahibi nasıl olabilir?" ya da "Sonsuz merhamet sahibi bir varlık nasıl olurda azap edebilir?" vs. tarzı sorgulamalar Allah'ı bütün sıfatlarıyla (rahmet ve gazap sıfatlarıyla) değerlendirmemenin sonucudur. Nitekim Allah'ın sadece bir sıfatını baz alarak değerlendirmeye çalışmak Allah'ı bir yönüyle tanımaktır. Dolayısıyla bu durum da her zaman farklı bir sorunu beraberinde getirecektir.

Özetle, Allah'ın rahmeti sonsuz ve geniştir. Fakat kul seçimiyle azabı hak ettiyse rahmetten nasiplenemez. Mesela kâfir ve münafık, Allah'ı inkâr etmekten, Allah'ın gazabına ve lanetine itiraz etmekten ötürü rahmetten nasiplenemez.³⁸⁸ Çünkü rahmetin yanında gazap da vardır ve tercih edenler için haktır. O halde kulun hayrı ya da şerri seçimi kendisi hakkındaki rahmetin kapsamını genişletip daraltabilir.

³⁸⁶ Turan, XIII, s. 362.

³⁸⁷ Turan, V, s. 649.

³⁸⁸ Turan, XIV, s. 293.

3.2.4.1. Zıllu'r-Rahme ve Zıllu'l-Azap

Turan, tefsirinde Nisa: 4/57 ve Mürselât: 77/30,31 ayetlerde belirtildiği gibi rahmet ve azap gölgeliği olmak üzere iki tür gölgelikten bahsetmektedir. Buna göre Allah, bazen rahmet gölgeliğiyle arşından yer ve gök arasındaki her şeyi gölgelendirir. Bu gölgelendirme de genel bir şekilde mahlukata tecelli eder. Tek rahmeti ve er-Rahim sıfatı ile de inansın veya inanmasın herkesi rızıklandırır.

Ayrıca rahmet gölgeliği, iman sahiplerini, cennet ehlini gölgelendirecektir. Azap gölgeliği ise, küçük düşüren, alaycı, ihanet eden kişiler yani cehennem ehli içindir. Turan'a göre Allah, bazen azap gölgeliği ile dünyada şiddetli rüzgarlar, sel, tufan vb. tahrip edici doğa olayları ile gazap edebilir.³⁸⁹

3.2.5. Rahmet-Cehennem Azabının Ebediliği ilişkisi

Her ne kadar cehennem ve cehennem azabının ebediliği konusunda farklı söylemler söz konusu olsa da konumuz kapsamında olmadığı için buradaki amacımızın bu söylemleri ele alarak en doğru sonuca ulaşmaya çalışmak olmadığını belirterek başlamak istiyoruz. Bizim buradaki amacımız ise, cehennem ve cehennem azabının ebediliği ile ilgili görüşleri rahmet, rahmetin kapsayıcılığı ve adalet sınırının olup olmaması açısından değerlendirmektir. Bu nedenle yer yer kalamî görüşlere değinerek cehennem azabının ebedî oluşunun veya olmayışının rahmet ile ilişkisini değerlendirmek istiyoruz.

Şimdiye kadar dünyada genel olarak inansın veya inanmasın Allah'ın bütün mahlukata karşı merhametli olduğunu ve kişinin tercihleri doğrultusunda bu rahmetten faydalanacağını belirtmiştik. Belki de bu söylemde belirtilmesi gereken en önemli konu inkarcıların azabı hak etmesine rağmen Allah'ın merhamet edip bağışlamasının mı yoksa merhamet etmeyerek ebedî bir cezaya çarptırmasının mı daha uygun olup olmadığıdır. Çünkü bazı alimler, Allah'ın rahmetinin sınırsızlığı, azap ile ilgili isimlerinin rahmet ile ilgili isimlerine oranla daha az olması, "huld/hulud" kavramının sözlük anlamları arasında "sonsuz, ebedî" anlamlarının olmadığı³⁹⁰ vb. nedenler perspektifinde konuyu ele

³⁸⁹ Turan, XII, s. 101.

³⁹⁰ Mustafa Öztürk, "Kur'an'da Uhrevi Azap Figürleri", İslamiyat, Cilt: 5, Sayı: 1, 2002, s. 109.

olarak cehennem ve cehennem azabının ebedi olmadığını ya da cehennem ebedi olarak kalacağına cehennem ehlinin ebedi olarak kalmayacağına dair görüşler ileri sürmüştür. Bazıları da rahmet-i ilahiyeden bağımsız olarak cehennem ebediliği ile ilgili ayetleri delil göstererek cehennem ebedi olduğunu savunmuştur. Belki de cehennem azabının ebedi olmasının rahmet-i ilahiyeye uygun olmayışının bir başka dayanağı, inkarcıların tüm azgınlıklarına rağmen dünya nimetlerinden faydalanmasıdır. Nasıl ki onlar, her şeye rağmen dünyadaki rahmetten faydalanabiliyorlarsa ahirette de faydalanmaya devam edebilir!

Cehennem, isyan eden nifak ehli ve kâfirler içindir.³⁹¹ Bu nedenle Turan az da olsa bir imana sahip olan kişilerin Erhamu'r-Râhimîn olan Allah tarafından affedilmesi ve peygamberlerin şefaati ile cennete gireceğini belirtirken inkarcıların, ebedi olarak cehennemde kalacağını ve azabın devam edeceğini belirtmiştir.³⁹²

*“Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti (dini) yalanlayan ve inkârcı olarak ölenlerin üzerinedir. Onlar, sürekli lanet içerisinde olacaklardır. Ne cezaları hafifletilecek (azaltılacak) ne de yüzlerine bakılacak!”*³⁹³

Turan bu ayetin, Yahudi, Hristiyan ve diğer milletlerden Hz. Muhammed’e inanmayıp onu inkâr edenler, putlara tapanlar ve tövbe etmeden ölenler için olduğunu belirtmiştir. Onların üzerinde Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların lanetleri vardır. Bu nedenle de onlar, rahmetten nasiplenemeyecek ve sürekli lanet içerisinde kalacaktır ve onların azaplarında herhangi bir hafifletme olmayacaktır.³⁹⁴ Turan’ın bu görüşü bize göre de isabetlidir. Çünkü Kur’an’da ve hadislerde ahirette inananlar için hususi bir rahmet söz konusuyken kalbinde iman olmayanlar için söz konusu olan bir rahmete rastlayamadık. Ayrıca hususi rahmetten de sadece inananların faydalanacağı açıkça belirtilmiştir. Bu nedenle de cehennem ehli için azap hak olduğu gibi devam da edecektir.

Turan’a göre rahmet yurdu olan ebedi cennet³⁹⁵ ise Allah’ın ahirette iman edip imanının gereğini yerine getiren kullarına bahsettiği lütuftur. Ayrıca cennet, sakinlerinin umdukları her şeyi elde edecekleri ve canlarının çektiği her şeyi bulabilecekleri,³⁹⁶ boş,³⁹⁷

³⁹¹ Turan, XIII, s. 263.

³⁹² Turan, XIV, s. 382; Turan, XIII, s. 49.

³⁹³ Bakara: 2/161,162.

³⁹⁴ Turan, II, s. 59.

³⁹⁵ Turan, XII, s. 89.

³⁹⁶ Fussilet: 41/31,32.

³⁹⁷ Meryem 19/62.

yalan³⁹⁸ sözlerin ve kötü huyların, zaafların³⁹⁹ kısacası içerisinde hiç kötülüğün olmadığı bir yerdir. O halde cennet, dünyada her şeyi inkâr edip, azgınlık yapanlar için değil kalbinde az da olsa imanı olan kimseler içindir. Eğer böyle olmasaydı İblis'in cennetten kovulmaması ve ilahi rahmetten faydalanmaya devam etmesi gerekirdi. Fakat kibrinden, hasedinden ötürü cennetten çıkarılmış ve cennete bir daha kesinlikle giremeyecektir.⁴⁰⁰

*“.... Her kim Allah’a ortak koşarsa Allah, onu cennetten mahrum bırakmıştır (haram kılmıştır) ve onun gideceği yer de cehennemdir. Zalimlerinse hiç yardımcıları yoktur.”*⁴⁰¹

Belirtmemiz gereken diğer bir husus da “huld” kelimesi üzerinden cehennemin ebedi olmadığına dair görüşlerdir. Buna göre “huld” kelimesinin sözlük anlamı arasında sonsuzluk, ebedilik anlamı yoktur.⁴⁰² Bu nedenle de cehennem ebedi, sonsuz değildir. Halbuki “huld”, Kur’an’da cennet için de kullanılmıştır.⁴⁰³ Örneğin Bakara: 2/25 ayetindeki “huld” kelimesine Turan, Kurtûbî’nin sonu olmayan, daimî ebedilik anlamını verdiğini ve mecazi anlamda ise uzun zaman sürüp giden şeyler için de kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁰⁴ Eğer “huld” kelimesinin anlamları arasında sonu olmayan, ebedilik anlamı yoksa bu durumda Bakara: 2/25 ayette cennetin ebediliği anlamı kastedilmemiş olur. Buradan da cennetin ebedi olmadığı sonucu çıkacaktır ki bu da naslara aykırıdır. Çünkü cennetin ebedi olduğu açık olarak naslarda belirtilmiştir.⁴⁰⁵ Bu nedenlerden ötürü kanaatimizce ahiret azabının sona ereceği düşüncesine dair “huld” kavramı üzerinden ifade edilen bazı söylemler eksik ve yetersiz kalmaktadır.

Tam da bu noktada “Allah, rahmet etmek yerine kulunu sonsuz bir azapla cezalandırırsa rahmetinden vazgeçmiş olur mu?” sorusunu sorabiliriz. Öncelikle her ne kadar bu tarz sorular sürekli dillendirilse de öncelikle sorunun eksik ve yanlış olduğunu belirtmek istiyoruz. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi azap, rahmetin sonucudur. Allah, hikmet ve maslahat gereği aynı zamanda rahmetinin sonucu olarak hak edenler için azap edebilir. Bu durum, onun rahmetine aykırı değildir. Çünkü bu, -daha önce de belirttiğimiz gibi- kulun tercihinin bir sonucudur.

³⁹⁸ Nebe: 78/35.

³⁹⁹ ‘Araf: 7/43; Hicr 15/47.

⁴⁰⁰ Turan, II, s. 325.

⁴⁰¹ Maide: 5/72.

⁴⁰² Bekir Topaloğlu, “Huld”, DİA, İstanbul, 1998, XVIII, s. 324.

⁴⁰³ Bakara: 2/82; Nisa: 4/57,122; Maide: 5/119; Tevbe: 9/72; Hûd: 11/108; Zuhrûf: 43,71.

⁴⁰⁴ Turan, II, 122.

⁴⁰⁵ Turan, XII, 246.

Sonuç olarak kanaatimizce sadece Allah'ın rahmeti perspektifinde inanmayanlar için cehennem ve cehennem azabının ebedi olmadığını savunmak doğru değildir. Ayrıca ahirette inkarcılara yönelik herhangi bir rahmetten de şimdiye kadar söz edilmemiştir. Bu nedenle de sadece Allah'ın er-Rahman, er-Rahim, el-Ğafûr, el-Vedud vs. oluşundan ötürü azabın kaldırılacağını düşünmek pek de isabetli görünmemektedir.

3.3. RAHMETİN VAR OLUŞU

Turan, eserinde ilahi sıfatların hâdis olmadığı üzerinde çokça durmuş, bu konudaki görüşleri belirtmiş ve delilleriyle reddetmiştir. O, rahmetin de hâdis olup olmadığı üzerinde durmuştur.

Turan'a göre rahmetin varoluşu yaratılışla ilgilidir. Dolayısıyla Allah, yeri ve göğü yarattığı zaman rahmet zuhur etmiştir. Fakat bu durum, rahmetin semavat yaratıldığında var olduğu anlamına gelmemektedir. Zira rahmet, ezelde Allah'ın varlığıyla mevcuttur ve Allah'ın bir sıfatı ve Esmâ-i Hüsnâ'dan er-Rahman ve er-Rahim ismidir. Allah'ın sıfatı ve ismi olması nedeniyle de ezelde Allah'ın varlığıyla mevcuttur. Bu nedenle başlangıcı ve zamansal bir sınırlaması yoktur.⁴⁰⁶

Sonuç olarak rahmet, yaratılışla varlık alemine tecelli etmiş fakat hâdis değildir. Bütün sıfatlar gibi ezelde Allah'ın varlığıyla vardır.

3.4. ALLAH'IN RAHMETİNİN TECELLİ ETMESİ

Turan'a göre, Allah'ın dünyayı yaratmasıyla beraber zatıyla kaim olan rahmeti yeryüzüne tecelli etmiştir ve yerle gök arasındaki her şeyi kuşatmıştır.⁴⁰⁷ Allah, yer ve gök arasını kuşattığı bu rahmetiyle de iyi veya kötü olması fark etmeksizin dünyadaki herkesi rızıklandırır, korur, bağışlar, terbiye eder, öğretir, nimet ve güç verir. Bu nedenle rahmet, Allah'ın mahlukatına karşı duyduğu sonsuz sevgiyi ifade eder.

⁴⁰⁶ Turan, XIV, s. 114; XVI, s. 80,106.

⁴⁰⁷ 'Araf: 7/156.

Turan, eserinde rahmet konusunu işlerken sık sık Allah'ın kâinatı yarattığında yüz parça rahmet yarattığı ile ilgili farklı rivayetlere yer vermiştir. Biz de bu rivayetlerden iki tanesine yer vermek istiyoruz:

جعل الله الرحمة مائة جزء، فأمسك عنده تسعة وتسعين وأنزل في الأرض جزءا واحدا، فمن ذلك الجزء تتراحم الخلائق، حتى ترفع الدابة حافرها عن ولدها، خشية أن تصيبه

*“Allah, rahmeti yüz parça yaratmış, doksan dokuzunu kendi katında tutmuş, yeryüzüne ise bir parçasını indirmiştir. İşte bu bir parçadan ötürü yaratılmışlar birbirlerine merhamet eder. Hatta hayvan, yavrusuna basma korkusundan (ayağını) kaldırır.”*⁴⁰⁸

إن الله خلق يوم خلق السموات والأرض مئة رحمة كل رحمة طباق ما بين السماء والأرض، فجعل منها في الأرض رحمة، فيها تعطف الوالدة على ولدها، والوحش والطير بعضها على بعض، فإذا كان يوم القيامة أكملها بهذه الرحمة

*“Allah, kâinatı (yeri ve göğü) yarattığı zaman, yüz rahmet yarattı. Her rahmetin yüzde biri ise yer ve gök arasında ne varsa hepsini dolduracak kadardır. O rahmetten bir tanesini de dünyaya yerleştirdi. Nitekim o tek rahmetle de anne çocuğuna, yabani hayvan ve kuş da birbirine merhamet eder. Kıyamet gününde ise, doksan dokuz rahmetini bu bir rahmetiyle tamamlayacaktır.”*⁴⁰⁹

Belirtmeliyiz ki bu ve benzer rivayetlerde rahmetin yüz parça olarak nitelenmesini kimisi kesretten kinaye, kimisi de Allah'ın rahmetinin sayısının bilinemeyeceğini (ğayrı mütenahi) ve anlamı kolaylaştırmak amacıyla temsîl yöntemiyle bu şekilde ifade edildiğini öne sürmüştür. Fakat Turan'a göre bu görüşler, zayıf görüşlerdir ve bu rivayetlerin herhangi bir ekleme ya da yorumlama yapılmaksızın değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla rahmetin yüz parça oluşu akla gelen ilk anlamıyla diğer bir ifadeyle yüz parça şeklinde kabul edilmelidir.⁴¹⁰ Nitekim Turan, eserinde de rahmeti sayı bakımından ele almıştır. Her ne kadar Turan ilk anlamıyla ele alsa da kanaatimizce

⁴⁰⁸ Müslim, İman 71; Turan, XIV, s. 113.

⁴⁰⁹ Müslim, Tevbe 21; Ayrıca diğer rivayetler için bkz. Turan, XIV, s. 113.

⁴¹⁰ Turan, XII, s. 174.

Allah'ın sonsuz rahmetini sayı ile ifade etmek pek de mümkün değildir. Bu nedenle hadiste geçen yüz sayısı, asıl anlamından ziyade kesretten kinaye olarak kullanılmıştır.

Turan'a göre Allah'ın yüz rahmeti vardır ve yüz rahmetten doksan dokuzunu kendi katında tutup geriye kalan bir tanesini ise yeryüzüne indirmiştir. Yeryüzüne indirdiği bu tek rahmetle dünyadaki her şeyi kuşatmıştır. Zira dünyadaki bu rahmetle mahlukat birbirine şefkat duyar, acır, affeder... Dünya hayatının son bulmasıyla da dünyadaki bu tek rahmet, ebedi alemde doksan dokuz rahmetle tamamlanacaktır. Daha sonra Allah, tamamladığı bu rahmetiyle yer ve gök arasında ne varsa dolduracak ve inanan kullarına merhamet edecektir.⁴¹¹

Özetle, Allah'ın zatıyla kaim olan rahmeti yeryüzünü yaratmasıyla tecelli etmiştir. Ayrıca Turan, tefsirinde Allah'ın rahmetinin tecelli etmesine geniş bir şekilde yer vermiş ve özellikle de rahmetin dünya yaratıldıktan sonra ortaya çıkmasından ötürü er-Rahman'ın ve er-Rahim'in hâdis olduğu ile ilgili görüşleri reddetmiştir.

3.5. ALLAH'IN RAHMETİNİN KAPSAYICILIĞI

Bazı müfessirler “... *Rahmetim her şeyi kuşatmıştır...*”⁴¹² ayetini baz alarak rahmetin sadece inananları kapsadığını belirtirken bazıları da dünyada bütün mahlukatı kapsadığını, ahirette ise sadece inancının gereğini yerine getirerek sakınanlar için olduğunu savunmuştur.⁴¹³

Ebubekir el-Hezli'den ve İbn Cüreyc'den gelen bir rivayete göre “... *Rahmetim her şeyi kuşatmıştır...*” ayeti indiğinde İblis, kendisinin de o şeylerden biri olduğunu iddia etmiştir. Allah da İblisin rahmetten faydalanamayacağını ve onu mahrum bıraktığını belirtmek için “(*Rahmetimi*) *Allah'tan sakınanlara (Allah korkusu taşıyanlara), zekâtı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım.*” ayetini indirmiştir. Daha sonra Yahudiler de “Allah'tan korktuklarını, zekatlarını verdiklerini ve Rablerinin ayetlerine iman ettiklerini” iddia edince Allah, Yahudilerin de bundan faydalanamayacağını belirtmek için “Rahmetime layık olan kişiler, ümmi peygambere uyanlardır.” ayetini

⁴¹¹ Turan, XIV, s. 114; XVI, s. 80,106.

⁴¹² 'Araf: 7/156.

⁴¹³ Turan, VIII, s. 522.

indirmiştir.⁴¹⁴ Katâde ise, bir rivayetinde Yahudilerin ve Hristiyanların ümmî peygambere uyması şartıyla faydalanacağını belirtmiştir. Abdullah b. Abbas'tan ve Said b. Cübeyr'den gelen bir rivayete göre de “*rahmetini, Allah korkusu taşıyan kulları için tahsis etmiştir.*” anlamı kastedilmektedir. Taberî'den gelen benzer bir rivayette de rahmetin “Hz. Muhammed'in ümmetinden Allah korkusu taşıyanlar” için olduğu belirtilmiştir.⁴¹⁵

Tüm bu rivayetleri kabul edenlere göre, bu ayetin anlamı özel olup Allah'ın rahmeti, sadece Hz. Muhammed'in ümmetinden inananları kapsamaktadır. Çünkü onlara göre ayetin siyakında yer alan “... *Allah'tan sakınanlara, zekâtı verenlere, ayetlerimize inananlara...*” beyanı rahmetten herkesin faydalanamayacağını ifade eder.

Abdullah et-Tusteri de bu rivayeti benzer bir şekilde paylaşmıştır: “Bir gün Hz. Muhammed çölde yürürken insan kılığına girmiş İblis ile karşılaşır. İblis, Allah'ın rahmetinin iyi veya kötü her şeyi kapsadığını fakat kendisinin rahmetten mahrum bırakıldığını söyler ve kendisinin bu rahmetten faydalanamamasının sebebini Hz. Muhammed'e sorar. Hz. Muhammed de düşünür ve önce bir cevap bulamaz. Daha sonra ayetin devamını okuyarak İblis'in sorusuna cevap verir: “... *Allah'tan sakınanlara, zekâtı verenlere, ayetlerimize inananlara...*” Ayrıca Tusteri, rahmetin sadece inananlar için söz konusu olmasının Allah'ın rahmetine sınırlandırmak kabul etmiş ve Allah'ın sınırlandırılmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Çünkü ona göre Allah, rahmetine dilediğini alabilir. Onun rahmetini sınırlandırmak mümkün değildir. Zaten Müslim'de ve Buhârî'de geçen yüz rahmetle ilgili hadise göre Allah, rahmetinden bir tanesini dünyaya göndermiştir ve bu rahmetten herkes faydalanabilir. Bu nedenle İblis de dahil olmak üzere herkes dünyadaki bu rahmetten nasibini alır.⁴¹⁶

Ayrıca Allah'ın er-Rahman ismi, rahmetinin enginliğini, kulluk görevini yerine getirip getirmemesine bakmaksızın bütün kullarına nimet vermesini ifade eder. Rahman suresinde anlatılan Allah'ın insanları ve cinleri, yerdeki ve gökteki nimetlerle nimetlendirmesi, rızıklandırması, salih kullarına cennette verdiği lütuflar yine bu rahmetinin göstergesidir.

Turan'a göre de ‘Araf suresi 156. ayette geçen Allah'ın umum bildiren rahmeti “...*Allah'tan sakınanlara, zekâtı verenlere, ayetlerimize inananlara...*” ayeti ile takyit

⁴¹⁴ Taberî, X, s. 484; Turan, VIII, s. 521.

⁴¹⁵ Turan, VII, s. 508-509.

⁴¹⁶ Turan, VII, s. 511.

edilmiştir.⁴¹⁷ Fakat Allah'ın rahmeti geniştir, her şeyi kuşatmıştır. Dolayısıyla Allah'ın dünyadaki rahmeti iyi veya kötü olması fark etmeksizin herkesi kapsar. Şeytan ve şeytanın soyundan gelenleri kıyamet gününe kadar rızıklandırması, yaşatması Allah'ın merhametinin, er-Rahim sıfatının göstergesidir. Fakat yüz rahmetin tamamı ahirette Allah korkusu taşıyan, zekatını veren, ayetlere inanan müminler içindir. Dolayısıyla İblis, inkâr edenler vs. bu rahmetten faydalanamaz.⁴¹⁸ Ayrıca bu rahmetten faydalanamama nedenlerinden biri de kulun tercihidir. Bu konudan bir sonraki başlıkta bahsedeceğimiz için tekrar burada açıklama ihtiyacı duymuyoruz.

Tüm bu değerlendirmelerden sonra Turan'ın Allah'ın her şeyi kuşatan rahmetini umumi ve hususi olmak üzere iki kategoride ele aldığını söyleyebiliriz.⁴¹⁹ Ayrıca hususi rahmet içerisinde ilahî rahmetten de bahsetmiştir. Umumi rahmet, Allah'ın yeryüzünü yaratırken dünyaya gönderdiği bir rahmetidir ve dünyada inansın, inanmasın, kulluk görevi yapsın yapmasın herkes bu rahmetten faydalanabilir. Dolayısıyla umumi rahmet, kapsayıcılığı en geniş rahmettir. Hususi rahmet ise, ilahi emirleri yerine getirenler için hem bu dünyada hem de ahirette söz konusu olan ve sadece ilahi emirlere uyanları kapsayan rahmettir. İlahî rahmet ise, Allah'ın sadece peygamberlere verdiği rahmettir. Bu rahmetin diğer iki rahmetten farkı Allah'ın onu kullarından dilediğine bahşetmesidir. Diğer bir ifadeyle bu rahmet, çalışarak, çaba sarf edilerek elde edilemez.

3.6. HER ŞEYİ KUŞATAN RAHMETTEN FAYDALANAMAMA NEDENLERİ

Allah'ın rahmeti, yeryüzündeki ve gökyüzündeki her şeyi kuşatmıştır. Fakat her şeyi kuşatan bu rahmetten faydalanıp faydalanılamaması kişinin seçimi ile ilgilidir. Dolayısıyla bu söylemde rahmetin kapsamının da belirtilmesi gerekmektedir. Biz de bu başlık altında yeryüzünü kuşatan bu rahmetin herkesi mi yoksa sadece iman edip sakınanları mı kapsadığı, inkarcıların bu rahmetten faydalanmasının mümkün olup olmadığı, rahmetin kuşatıcılığına rağmen inkarın seçilmesi vb. konuları ele alacağız.

⁴¹⁷ Turan, VII, s. 509.

⁴¹⁸ Turan, VII, s. 519-522.

⁴¹⁹ Turan, III, s. 180; XIII, s. 362; XIV, s. 124.

Öncelikle belirtmeliyiz ki herhangi bir yol gösterici olmaksızın kişinin kendi kendine iyiyi ve kötüyü bulabilmesi mümkün değildir.⁴²⁰ Bu nedenle Allah'ı inkâr edip rahmetten faydalanmadan bir şeyin iyi ya da kötü olarak nitelendirilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla iyi-kötü ayrımı Allah'ın doğruyu bildirmesi ve fazlı sayesinde bilinebilir: *“Ey iman edenler! Eğer Allah'tan korkup -emirlerini yerine getirirseniz- size bir furkan (haklı batıldan ayıracak bir anlayış) verir ve kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allah, çok lütuf sahibidir.”*⁴²¹

Her ne kadar Allah'ın bütün mahlukata karşı merhameti geniş ve her şeyi kuşatmış olsa da kimileri bu merhametten payına düşeni alamamıştır. Bunun birinci nedeni, kişinin Allah'ı iyi bir şekilde bilmemesidir, yeterince tanımamasıdır. Allah, bütün mahlukatın yaratıcısıdır ve her şey onun takdiri, ilmi ve dilemesiyle olur. Yeryüzünde meydana gelen her şey onun rahmetinin bir göstergesidir. Fakat kişi yaratıcısını tanımadığında tüm bu durumların meydana gelişini başka varlıklara bağlar: “Zeyd b. Halid el-Cüheni'den gelen bir rivayete göre ‘Hz. Muhammed, yağmurlu bir gecenin akabinde Hudeybiye’de sabah namazını kıldırıldı. Namazı bitirince insanlara ‘Rabbimiz ne dedi, biliyor musunuz?’ deyince orada bulunanlar ‘Allah Resulü daha iyi bilir.’ dediler. Bunun üzerine: ‘Kullarımdan bazısı mümin, bazısı da kâfir olarak sabahladı. Bana iman ederek Allah'ın rahmetiyle ve lütfuyla yağmura kavuştuk diyenler bana inanarak sabahlayıp yıldızı da inkâr edenlerdir. Falan yıldızın batıp doğmasıyla yağmur yağdı diyenler ise beni inkâr edip, yıldıza inananlardır.’ buyurdu.”⁴²² Hz. Muhammed'in sözünde de beyan edildiği gibi Allah'ın yağmuru (rahmeti) yağdırması Allah'a değil, batan bir yıldız verilmiştir. Turan'a göre bu durum kişinin yaratıcısını iyi tanımamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Allah'ı bilen, tanıyan her insan yeryüzündeki bütün olayların meydana gelişinin Allah'ın dilemesi ve iradesi ile olduğunu bilir. Bu nimetlerinden ötürü de ona karşı şükrünü dile getirir. Kişinin Allah'ın bahsettiği bu nimetlere yalanlayarak karşılık vermesi⁴²³ de şükürsüzlüktür.⁴²⁴

İkinci neden ise, kişinin karakteridir. Bu kişiler, inkâr etmede o kadar inatçı ve ısrarcılardır ki yeryüzünü kuşatan bu rahmetten faydalanamaz. Mesela inkarcılar, Hz. Muhammed'den ve ondan önceki peygamberlerden bir mucize göstermelerini ve

⁴²⁰ Turan, I, s. 47.

⁴²¹ Enfâl: 8/29.

⁴²² Ebû Dâvud, Tıp 22.

⁴²³ Vakı'a: 56/82.

⁴²⁴ Turan, XIV, s. 117.

gösterdiklerinde ise inanacaklarını söylemiştir. Fakat onlar, peygamberler mucize göstermelerine rağmen inanmamıştır. Hatta bu durumda Hz. Muhammed'in ve ondan önceki peygamberlerin insanların imana gelmeleri için gösterdiği aşırı çaba bile yeterli olmamıştır. Tıpkı Yusuf suresi 103. ayette belirtildiği gibi: *"İnsanların iman etmesi için ne kadar arzulasan da yine de çoğu inanmaz."* Yine Hz. Muhammed'in şu sözünde de bu durum anlatılmaktadır:

"Allah'ın benimle gönderdiği ilim ve hidayet misali araziye bolca düşen yağmura benzer. Bazı araziler vardır, tabiatı güzeldir, suyu emer. O arazi, bol çayır ve ot bitirir. Kimi araziler ise suyu emmeyen, üstünde tutan çorak bir arazidir. Biriken bu sudan insanların, hayvanların içmesini ve ziraatlarını sulamalarını sağlar. Yağmur yağmasına rağmen su emmeyen, bir ot bile çıkarmayan düz ve kaygan başka bir arazi daha da vardır. Bu durum, dinde fakih (anlayışlı) olan, Allah'ın benimle gönderdiği hidayet ve ilmin kendisine fayda verdiği ve onu öğrenip öğreten kimse ile buna başını kaldırıp kulak vermeyen, Allah'ın belirttiği doğru yolu (hidayeti) kabul etmeyen kişinin durumuna benzer."⁴²⁵ Taberî, bu durumu şu şekilde tasvir etmiştir: "İman eden kişi, kendisinin ve güzel bir ülkenin ürünlerinin iyi, bol olması gibi ameli güzel olandır. İnkâr eden kişi ise, kendisi pis olduğu gibi ameli de kötü olan ve kendisinden güzel, bol ürün elde edilemeyen çorak bir arazi gibidir."⁴²⁶ Değindiğimiz bu beyanlarda Allah'ın peygamberiyle gönderdiği rahmetten faydalananların ve faydalanamayanların durumu örneklendirilmiştir. Turan'a göre kim ki Allah'a iman eder, Hz. Muhammed'e tabi olur, emrettiklerini uygular, nehyettiklerinden sakınırsa bu rahmetten faydalanabilir. Bu nedenle bu rahmetten faydalananlar, ahirette ve dünyada kazanırken faydalanmayanlar büyük bir kayıpla hüsrana uğrar.⁴²⁷

Üçüncü sebebi de cehalettir, anlayış eksikliğidir ve haddi aşmadır. Her şey kendilerine bir uyarıcı gönderilerek açık ve net bir şekilde kitapta belirtilmesine rağmen onlar, cehaletlerinden ve anlayış eksikliklerinden ötürü sürekli inkâr ederler, yalanlar. Hatta bu durumu *"Onlara ne zaman ki Rahman'dan yeni bir zikir (mesaj) gelse muhakkak yüz çevirirler."*⁴²⁸ ayeti ile ifade edebiliriz. Nitekim Turan'a göre Yahudiler, *"...Allah'ın*

⁴²⁵ Buhârî, İlim 20; Taberî, X, s. 259. Ayrıca Taberî bu hadisi İbn Ebi Hatim'in tefsirinden aldığı işaret eder.

⁴²⁶ Taberî, X, s. 258.

⁴²⁷ Turan, XIV, s. 119.

⁴²⁸ Şu'ara: 26/5.

kızları, meleklerdir...”, Hristiyanlar ise, “...Allah’ın oğlu, mesihdir (Hz. İsa’dır)...” diyerek haddi aşmış, bu rahmet karşısında paylarını düşeni alamamıştır.⁴²⁹

Dördüncü sebep de Allah’ın insanları imana zorlamamasıdır.⁴³⁰ Nitekim Hz. Muhammed’in merhametinden, re’fetinden ötürü imana gelmeleri için neredeyse kendini heba etmesi ve ümmetine düşkün olması birçok ayette bahsedilmektedir. Fakat onun tüm çabasına rağmen insanların imana zorlanmayacağı da açıktır. Çünkü kişiyi hidayete erdirmek, dalalette bırakmak Allah’ın tasarrufundadır. Bu durum her ne kadar Allah’ın hidayeti meselesine girse de aslında bu kişilerin cehaletinden, küfründen ötürü merhametten nasibini alamamalarından kaynaklandığı da aşikardır. “*Hak Rabbinizdendir. O halde dileyen iman eder, dileyen inkâr eder.*”⁴³¹

3.7. BAZI PEYGAMBERLERDE RAHMET

Kur’an’da rahmet, Allah’ın kendisini, bazı peygamberleri ve insanları vasıflandırdığı bir terimdir. Dolayısıyla Kur’an’da rahmetle nitelenen peygamberler, rahmetin beşerî boyutunun en güzel örneğidir ve Allah’ın rahmetinin yansımasıdır. Ayrıca onların uyarıcı ve müjdeleyici olmaları rahmet yönlerine işaret eder.

Turan, “*Seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik.*”⁴³² ayeti ekseninde Hz. Muhammed’in ve bazı peygamberlerin rahmet boyutunu tasvir etmiştir. Biz de bu başlık altında Kur’an’da rahmetle nitelenen Hz. Nuh’un, Hz. Salih’in, Hz. İbrahim’in ve son olarak da Hz. Muhammed’in rahmet boyutunu inceleyeceğiz.

3.7.1. Hz. Nuh’un Rahmeti

Ulu’l-azm peygamberlerin ilki olan Hz. Nuh, ailesinin ve kavminin helak olmaması için elinden geleni yapmıştır. Her ne kadar Hz. Nuh, kavminin rahmeti elde etmesi için çabalamışsa da onların zorla Allah’ın rahmetine dahil edilemeyeceğini de belirtmiştir. Nitekim Kur’an’da da onun bu çabası anlatılmaktadır:

⁴²⁹ Turan, XIV, s. 125; VII, s. 507-508.

⁴³⁰ Bakara: 2/256.

⁴³¹ Kehf: 18/29.

⁴³² Enbiya: 21/107.

*“Nuh dedi ki: Ey kavmim! Eğer benim, rabbim tarafından gönderilmiş apaçık bir delilim varsa ve kendi katından bana rahmet verdiyse ve gözleriniz görmediği için anlamıyorsanız! Siz rahmeti istemezken biz sizi zorlayacak mıyız?”*⁴³³

Hiz. Nuh, ailesini ve kavmini uzun bir müddet sabırla, merhametle doğru yola çağırır da az bir kimse dışında ona iman eden olmadı. Hatta o, azgınlıklarına rağmen yine de pes etmeyerek kavmini dinine çağırmaya devam etti:

*“Onlar dedi ki: Ey Nuh! Bizimle fazlasıyla mücadele ettin, tartıştın. Şayet doğru söyleyen kimselerdensen, tehdit ettiğin azabı getir! Nuh dedi ki: Onu size istediği takdirde sadece Allah getirir ve siz (Allah'ı) engelleyemezsiniz. Ben size ne kadar nasihat etsem de eğer Allah, sizi azgınlığınızın içinde bırakmayı dilediyse nasihatimin size bir faydası olmaz. Rabbiniz O'dur ve Rabbinizin huzuruna çıkarılacaksınız.”*⁴³⁴

Nitekim onun bu metaneti ve rahmeti karşısında kavmi, Hiz. Nuh'u cinnet geçirmekle⁴³⁵ itham etti. Hatta onlar, daha da ileri giderek bu işten vazgeçememesi durumunda taşlanarak öldürüleceğini⁴³⁶ söylediler.

Özetle, Hiz. Nuh'un kavminin baskısına rağmen sabrı, metaneti bırakmaması onun rahmetinin en büyük göstergesidir.

3.7.2. Hiz. Salih'in Rahmeti

Semûd kavmine peygamber olarak gönderilen Hiz. Salih, kavmini hidayete çağırır, hidayete erişmeleri için elinden geleni fazlasıyla yapmıştır. Fakat kavmi, onu büyücülükle itham edip, söylediklerini yalanlamıştır. Dahası onlar bu kadarıyla yetinmemiş ve bir mucize göstermesini istemişlerdir. Bu istekleri üzerine de onlara dişi bir deve gönderilmiştir. Daha sonra Hiz. Salih, kavmine deveye herhangi bir kötülük yapmamalarını, eğer yaparlarsa da azaba uğrayacaklarını bildirmiştir. Fakat kavmi, bu uyarıya aldırmaz etmemiş, deveyi kesmiş ve azaba uğrayanlardan olmuştur:⁴³⁷ *“Hiz. Salih, onlardan yüz çevirerek şöyle dedi: Ey kavmim! Ant olsun ki ben size rabbimin*

⁴³³ Hûd: 11/28.

⁴³⁴ Hûd: 11/32-34.

⁴³⁵ Mü'minun: 23/25.

⁴³⁶ Şu'ara: 26/116.

⁴³⁷ Şu'ara: 26/153-158; 'Araf: 7/73-78; Turan, XIV, s. 386-387.

vahyettiklerini tebliğ ettim ve size öğüt verdim; fakat siz öğüt verenleri sevmiyorsunuz.”⁴³⁸

Özetle Hz. Salih, kavmini gazaptan, cezalandırmadan kurtarmak ve kavminin rahmeti elde etmesi için sonuna kadar mücadele etmiştir.⁴³⁹

3.7.3. Hz. İbrahim’in Rahmeti

Peygamberlerin atası ve ulu’l-azm peygamberlerden olan Hz. İbrahim’in tesis ettiği tevhit inancında ve mücadelesinde önemli bir yeri vardır. Bu mücadelesinde gösterdiği tavır sebebiyle Kur’an’da ağır başlı, hassas ruhlu olarak⁴⁴⁰ nitelenmiştir.

Hz. İbrahim, kavminin doğru yola ulaşması, azaptan kurtulması için elinden geleni yapmıştır. Tüm çabasına rağmen babası ve kavminden bazı kimseler iman etmemiş ve helak olmuştur.

Yeğeni Lût, Hz. İbrahim’e iman etmiş⁴⁴¹ ve Filistin’e yerleşmişti. Daha sonra Allah, ona hikmet ve ilim verdi.⁴⁴² Böylece o, Sodom halkını doğru yola iletmek için peygamberlik görevini üstlendi. Onların bu aşırılıklarından vazgeçmemesi üzerine helak olacakları Hz. İbrahim’e iletilince o, bu durumdan vazgeçmelerini ve vazgeçmezlerse de helak olacaklarını bildirdi. Hatta Kur’an’da Hz. İbrahim’in de kavminde az da olsa inananlar olduğundan Lût’un ve onun soyundan gelenlerin helak olmaması ve azabın kalkması için meleklerle tartıştığından da bahsedilmektedir.⁴⁴³ Fakat Hz. İbrahim’in bu isteği kabul edilmemiş ve güneş doğarken Lût kavmini korkunç bir gürültü yakalamıştır.⁴⁴⁴ Onların üzerine sağanak halinde Allah katında işaretlenmiş taşlar yağdırılarak helak edilmiş ve şehirleri alt üst edilmiştir.⁴⁴⁵ Ayrıca Allah, Lût’un iyilerden olduğunu, onu rahmetine kabul ettiğini⁴⁴⁶ ve inananlarla birlikte helak olmaktan kurtarıldığını da bildirmiştir.

⁴³⁸ ‘Araf: 7/79.

⁴³⁹ Hûd: 11/3; Turan, XIV, s. 140.

⁴⁴⁰ Hûd: 11/75.

⁴⁴¹ Ankebut: 29/25,26.

⁴⁴² Enbiya: 21/74.

⁴⁴³ Hûd: 11/74.

⁴⁴⁴ Hicr: 15/73,74; Turan, II, s. 351.

⁴⁴⁵ Hûd: 11/82,83.

⁴⁴⁶ Enbiya: 21/75.

Nitekim Hz. İbrahim'in fasık bir kavim olduğunu bilmesine rağmen Lût kavminin helakını istememesi, tüm aşırılıklarına rağmen nazik bir üslupla uyarması re'fetinin ve rahmetinin göstergesidir.⁴⁴⁷

3.7.4. Hz. Muhammed'in Rahmeti

Şüphesiz ki “*Seni alemlere rahmet olarak gönderdik*”⁴⁴⁸ hitabına mazhar olan Hz. Muhammed, rahmetin beşerî yönünün en büyük timsalidir. Turan'a göre Hz. Muhammed, alemlere rahmet olarak gönderilmesiyle Allah'ın rahmetinin merkezi, kaynağı olmuştur.⁴⁴⁹ Bu nedenle de risaleti boyunca yaşadığı tüm zorluklara rağmen sevgisinden, şefkatinden, hilminden ödün vermemiştir ve o, insanlar, iyiliği, fazlı, imanı elde etsin diye çabalamıştır.

Hz. Muhammed, tebliğ, tebyin ve teşri göreviyle insanları en doğru yola iletmek için gönderilmiştir. Onun bu görevini yerine getirirken göstermiş olduğu çaba rahmetinin boyutunu ifade etmektedir. Ayrıca o, imandan uzaklaşmaları sebebiyle asi kulları ve Allah'a iman edip haktan sapmayanları günahlardan sakındırmak için bir uyarıcıdır. Nitekim hakikate erişinceye kadar da insanları uyarmaya devam etmiştir. Bu nedenle de Enbiya: 21/107 ayetinde belirtilen Hz. Muhammed'in rahmet yönünden biri de uyarıcı ve müjdeleyici olmasıdır.⁴⁵⁰

Turan'a göre Kur'an'da insanlara olan yakınlığı, sevgisi, bağı müminlere kendilerinden daha yakın⁴⁵¹ olarak anlatılan Hz. Muhammed, insanları doğru yola iletme konusunda aşırı isteklidir. Bu nedenle o, tebliğ görevini yerine getirirken insanların imanı tercih edip doğru yolu bulması konusunda da fazla çaba sarf etmiştir. Nitekim bu durum Kur'an'da “*Mümin olsunlar diye neredeyse kendini helak edeceksin.*”⁴⁵² şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in şu sözü de bu durumu ifade etmektedir:

“Benim ve sizin durumunuz ateş yakıp da ateşine cırcır böcekleri ve kelebekler düşmeye başlayınca onlara engel olmaya çalışan adamın durumuna benzer. Ben, sizi

⁴⁴⁷ Turan, XIV, s. 140.

⁴⁴⁸ Enbiya: 21/107.

⁴⁴⁹ Turan, XIV, s. 118.

⁴⁵⁰ Turan, XIV, s. 123-124.

⁴⁵¹ Ahzab: 33/6.

⁴⁵² Şu'ara: 26/2.

ateşten korumaya çalışırken siz, benim elimden kaçarak ateşe girmek için uğraşıyorsunuz.”⁴⁵³

Turan’a göre Allah, gaflet, dalalet içerisindeki Arap kavmini uyarmak için Hz. Muhammed’i peygamber olarak göndermiş ve onların cehaletin, gafletin karanlığından aydınlığa, doğru yola ulaşmaları için Kur’an’ı indirmiştir. Bütün bunlara rağmen kimisi cehaletten, gafletten ayrılmamaya, cahiliye adetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Nitekim Kur’an-ı Kerim, onların bu durumunu “*Artık onlar kördürler, sağırdırlar ve dilsizdirler.*”⁴⁵⁴ şeklinde tasvir etmiştir. ⁴⁵⁵

Turan’a göre Hz. Muhammed’in onları tevhide davet ederek onlardan şirki bırakmalarını istemesi ve bu isteğinin gerçekleşmesi için neredeyse kendini helak edecek noktaya gelişi rahmetinin, şefkatinin başka bir boyutudur:

*“Bu konuda ne onların ne de atalarının bir bilgisi var. Ağızlarından çıkan bu söz ne kadar çirkin! Yalandan başka bir şey söylemiyorlar. Durum böyleyken bu son kitaba inanmazlarsa arkalarından üzümlere neredeyse kendini helâk edeceksin!”*⁴⁵⁶

Hz. Muhammed’in insanlar rahmeti elde edinceye kadar insanları uyarmaya devam etme isteği onların rahmeti elde etmesi için yeterli değildir.⁴⁵⁷ Ayrıca Turan, Hz. Muhammed’in inanç eksikliğinden ötürü inkarcıların inananlara zulmetmelerine rağmen onların bağışlanmasını dilemesinin onun rahmetine işaret ettiğini belirtmiştir. Diğer bir deyişle Hz. Muhammed, inkarında ısrar edip inançsızlıklarından ötürü bu zulümleri yapanların dahi rahmeti elde etmesi için çabalamıştır. Nitekim Kur’an’a inanmayan, yalandan başka bir şey söylemeyenlerin doğru yolu bulmaları için olan isteği çok üzülmeleri, merhametinin enginliğini ifade eder.⁴⁵⁸

3.7.4.1. İnsanlara Rahmeti

Turan’a göre Hz. Muhammed’in peygamber olarak gönderilip insanların gücü ölçüsünde zorlukları kolaylaştırması ya da kaldırması onun rahmetinin başka bir boyutudur. Dolayısıyla Hz. Muhammed’in daha önce yasaklanan, haram kılınan şeyleri

⁴⁵³ Müslim, Fezâil 15; Turan, XIV, s. 122.

⁴⁵⁴ Bakara: 2/18,171.

⁴⁵⁵ Turan, XIV, s. 126.

⁴⁵⁶ Kehf: 18/5,6.

⁴⁵⁷ Turan, XIV, 122-123.

⁴⁵⁸ Turan, XIV, 132.

helal kılması da rahmettir. Mesela Cahiliye Arapları, putlara sundukları dişi deve, koyun gibi hayvanlara farklı isimler vermiş ve bu hayvanların etinden, sütünden vs. faydalanmayı kadınlara haram kılmıştır. Bahîre,⁴⁵⁹ Sâibe,⁴⁶⁰ Vasîle ⁴⁶¹ şeklinde isimlendirdikleri bu hayvanların Hz. Muhammed ile helal kılınması rahmettir.⁴⁶² Ayrıca azgınlıkları nedeniyle Yahudilere sığır, manda gibi hayvanların iç yağlarını⁴⁶³ ve Yahudilerin kendilerine haram kıldıkları temiz şeyleri helal kılması, Hz. Musa'ya Tevrat'ı ve Hz. İsa'ya İncil'i indirerek helal kılması da Allah'ın rahmetinin göstergesidir:

*“Onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de anlatılan o ümmî peygambere uyarlar. O, onlara iyiliği emredip kötülükten sakındırır, temiz şeyleri helal, pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağırlıklarını ve zincirlerini kaldırır. Kurtuluşa erenler o peygambere iman eden, yardım eden, gönderilen nura uyanlar ve onu koruyup destekleyenlerdir.”*⁴⁶⁴

Turan'a göre Hz. Muhammed, son din olan İslamiyet ile Araplara, Acem'e, Yahudilere ve Hristiyanlara temiz ve iyi şeyleri helal kıldı, kötü şeyleri ise haram kıldı. Bu durum *“Ant olsun, size içinizden sıkıntıya uğramanızın kendisine ağır geldiği, size çok düşkün ve iman edenlere karşı şefkatli ve merhametli bir peygamber gelmiştir.”*⁴⁶⁵ ayetiyle de belirtilmiştir.

Kur'an'da Hz. Muhammed'in rahmetini ifade eden başka beyanlar da mevcuttur:

*“Demek bu söze inanmazlarsa arkalarından üzülererek neredeyse kendini harap edeceksin!”*⁴⁶⁶

*“Sen ne kadar istersen iste birçoğu inanmazlar.”*⁴⁶⁷

*“Eğer rabbin isteseydi, yeryüzündekilerin hepsi topyekûn iman ederdi. O halde sen iman edinceye kadar insanları zorlayacak mısın!”*⁴⁶⁸

⁴⁵⁹ Cahiliye Arapları tarafından kulakları yarılarak sütünün içilmesi, sırtına binilmesi ve yük yüklenmesi haram sayılan dişi devedir. Ayrıca bkz. İshak Yazıcı, “Bahîre”, DİA, İstanbul, 1991, IV, s. 487.

⁴⁶⁰ Cahiliye Arapları hastalıktan şifa bulmak, uzun bir yolculuktan selâmetle dönmek, savaşta galip gelmek amacıyla veya bir nimete şükretmek niyetiyle adak adadıkları zaman ilâhları ve putları uğruna bir deve salıverir, buna sâibe adını verirlerdi. Ayrıca bkz. Muhammed Aruçi, “Sâibe”, DİA, İstanbul, 2008, XXXV, s. 542.

⁴⁶¹ Cahiliye döneminde belli özellikleri sebebiyle tanrılara adanan, ancak belirli kimselerin yararlandığı koyun veya dişi deveyi yahut onların yavrusunu ifade eder. Ayrıca bkz. Casim Avcı, “Vâsile”, DİA, İstanbul, 2012, XLII, s. 550.

⁴⁶² Turan, VII, s. 523.

⁴⁶³ En'am: 6 /146; Turan, VII, s. 524.

⁴⁶⁴ 'Araf: 7/157.

⁴⁶⁵ Tevbe: 9/128; Turan, XIV, s. 121.

⁴⁶⁶ Kehf: 18/6.

⁴⁶⁷ Yusuf: 12/103.

⁴⁶⁸ Yunus: 10/99.

*“Dileyen sonsuz rahmetinin içinde yaşar, dileyen de inkârı, dalaleti seçerek zalimlerden olur.”*⁴⁶⁹

Turan Hz. Muhammed’in rahmeti ile ilgili bir beyanına da yer vermiştir. Buna göre Hz. Muhammed’in hizmetinde Yahudi bir çocuk vardı. Bu çocuk, bir gün hastalanınca Hz. Muhammed, onu ziyaret etti, başucuna gelerek İslam’a girmesini teklif etti. Çocuk da babasının düşüncesini öğrenmek için babasına baktı. Babası “Ebu’l-Kasım’ın davetini kabul et!” deyince de çocuk Müslüman oldu. Bunun üzerine Hz. Muhammed “Bu çocuğu ateşten kurtaran Allah’a şükürler olsun.”⁴⁷⁰ diyerek şükrünü dile getirmiştir.

Her ne kadar iman etmeseler de Turan’a göre iman, insanların fitratında olan bir duygudur. O, açığa çıktığı zaman insan kemale erer. Hatta iman etmek insan fitratında yer aldığı için iman etmek inkâr etmekten daha kolaydır.⁴⁷¹

Sonuç olarak, Hz. Muhammed, ümmet için büyük, yüce bir rahmettir.⁴⁷² Ayrıca onun müminler için bir rahmet oluşu hem dünyada hem de ahirette söz konusudur. Fakat kâfirler için sadece dünyada rahmettir, ahirette rahmet etmesi söz konusu değildir.

3.7.4.2. Hz. Muhammed’in Rahmetinin Kapsamı

Hz. Muhammed’in bütün insanlara mı, yoksa sadece müminlere mi rahmet olduğu konusunda farklı görüşler zikredilmiştir. İbn Zeyd’e göre, Allah kendisine ve peygamberine iman edenlere rahmet yazar, inanmayan milletlere ise bir bela ya da zillet isabet ettirir. Abdullah b. Abbas’tan nakledilen bir görüşe göre ise, Hz. Muhammed (mümin ya da kâfir olması fark etmeksizin peygamber olarak gönderildiği bütün varlıklar için rahmettir. Bu görüşe göre Arap, Yahudi, Hristiyan vs. fark etmeksizin kendisine uyan herkes için rahmettir. Hem iman ehli için hem de cin, melek vs. ve hayvanlar, bitkiler, için rahmettir.⁴⁷³ Turan da bu görüşleri zikrettikten sonra Hz. Muhammed’in cin, insan, melek, şeytan kısacası arştan ferşe kadar ne varlık varsa hepsi için rahmet olarak

⁴⁶⁹ Turan, XIV, s. 133.

⁴⁷⁰ Buhârî, Cenâiz 80; Turan, XVI, s. 8.

⁴⁷¹ Turan, XIV, s. 137.

⁴⁷² Turan, XVI, s. 118.

⁴⁷³ Turan, VII, s. 526.

gönderildiğini beyan etmiştir. Fakat bu rahmetten faydalanıp faydalanmamak kişinin iradesine bağlıdır.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴ Turan, VII, s. 513-514.

SONUÇ

Turan, İslami ilimlerle ilgili bir bölümde üniversite eğitimi almamasına rağmen bu alana duyduğu ilgi sayesinde kısa sürede birçok İslami ilmi öğrenmiş ve bu alanda çalışmalar yapmıştır. Şüphesiz ki bunda büyüdüğü dini çevrenin, Siirtli İbrahim Efendi'nin ve Hüsrev Hoca'nın katkısı büyüktür. Mühendis olarak çalıştığı Arap coğrafyası ise, Arap dilini ve lehçelerini öğrenmesine katkı sağlamıştır.

Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl adlı tefsiri tahkiki devam eden bir eserdir. Turan'ın bu eseri, özellikle hadislere sıkça yer vermesi, yer yer kelami, fikhî meselelere değinerek kendi tercih ettiği görüşleri belirtmesi, birçok temel tefsirden faydalanması, konulu tefsire yönelik güzel bir çalışma olması vb. nedenlerden ötürü önemli bir eserdir. Nitekim saydığımız bu nedenlerle birlikte rahmet konusunu eserinde detaylı bir şekilde ele alması, konuya farklı yaklaşımlar sergilemesi de bizi eserine yönlendirmiştir.

Kur'an'da rahmet hem Allah'ta hem de beşerde bulunan şefkati, merhameti ifade ederken kullanılmış anlam ağı geniş bir kavramdır. Nitekim rahmet, Kur'an'da “yağmur, dua, İslam, nübüvvet, hidayet, sevgi vs.” birçok farklı anlamda kullanılmıştır.

Allah'ın rahmeti, yeryüzündeki ve gökyüzündeki her şeyi kapsayacak kadar geniştir ve Allah, mahlukatı bu sonsuz rahmetiyle rızıklandırır, korur, bağışlar ve onlara sevgi, merhamet duyar. Bu nedenle onun rahmet tecellilerini sayabilmek mümkün değildir.

Allah, sonsuz rahmet sahibidir ve rahmeti gazabını aşmıştır. Kur'an'da rahmetin, gazaptan daha üstün ve istenilen bir şey olduğuna işaret eder. Nitekim o, rahmeti kendisine nispet ettiği gibi gazabı nispet etmemiştir. Çünkü Allah'ın rahmeti, iyiliği verme iradesi gazabı, cezayı verme iradesinden önce gelir. Ayrıca rahmet, lütuf, hayır gibi istenilen bir durumken gazap istenilen bir şey değildir. Bu nedenle rahmet asli, gazap ise tali bir unsurdur. Turan da bu durumu iyi ve kötü fiillerle açıklamıştır. Turan'a göre iyi fiiller rahmeti, kötü fiiller ise gazabı çeker. Rahmeti elde edebilmek için iyi, güzel fiilleri işlemek ve gazaba müstahak olmamak için kötü fiillerden sakınmak gerekir.

Hadislerde rahmet ise, insanlar için kullanıldığında “kalpte oluşan merhamet, acıma hissi” olarak ifade edilebilir. Ayrıca rahmet, Allah'ın insanlara verdiği lütfu ve insanların insanlara ve diğer canlılara karşı acıma, ilgi ve destekleri için de kullanılmıştır.

Alemlere rahmet olan Hz. Muhammed, İslam dinini tamamlarken rahmetin de zirvesini temessül etmiştir. Nitekim onun uyarıcı ve müjdeleyici olması, hükümleri kolaylaştırması, kaldırması vb. yönleri rahmet peygamberi olmasının işaretidir.

Hadislere bakıldığında rahmeti elde etmenin yolu mahlukata şefkat, merhamet gösterebilmekten geçmektedir. Ayrıca verilen lütfâ, ihsana karşı kişinin şükrünü eda etmesi de rahmeti elde etmenin diğer bir yoludur.

Allah'ın dünyayı yaratmasıyla yeryüzüne inen rahmetini genel olarak "Allah'tan lütuflar ve nimetler" şeklinde tanımlayabiliriz. Bu nedenle Turan, yeryüzündeki her şeyin Allah'ın er-Rahman, er-Rahim isimlerinin yansıması olduğu gibi bütün isimlerinin ve sıfatlarının da yansıması olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Turan, er-Rahman'ın rahmetten müştak olup olmadığı ilgili söylemleri inkâr kategorisinde değerlendirmiş ve bu tür tartışmaların gereksiz olduğunu belirtmiştir.

Allah'ın er-Rahman isminin kökeni ile ilgili de farklı görüşler söz konusudur. Turan, er-Rahman'ın Müberred'e ve Yahya b. Sellam'a göre İbranice olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Theodor Nöldeke, Rudi Paret gibi bazı Müsteşrikler Allah'ın er-Rahman isminin İbranice olduğunu savunmuştur. Nitekim müsteşrikler, bu iddialarını Hz. Muhammed'in İslam'ı tesis ederken Ehl-i Kitap'tan faydalandığı ve İslam'ın vahiy kaynaklı olmadığı vb. görüşleriyle de desteklemiştir. Turan ise, Allah'ın isim ve sıfatları ile ilgili yapılan bu tartışmaları inkâr saymıştır.

Turan, rahmeti umumi ve hususi olmak üzere iki kategoride ele almıştır. Ona göre umumi rahmetten kâfir, müşrik, mücrim, İblis vs. dahil olmak üzere herkes faydalanırken hususi rahmetten ahirette sadece inananlar faydalanacaktır. Nitekim bu görüşünü eserinde sık sık dile getirmiştir. Fakat arşın üzerinde yer alan makam-ı rahmet, cennetten daha üstün bir makamdır ve Allah'ın sadece salih kullarına bahşettiği rahmettir. Bu makama erişen kişiler doğru yolu bulan ve kurtuluşa eren kimselerdir.

Turan'a göre, inkârcıların umumi rahmetten faydalanması hem Allah'ın Kur'an'da belirttiği gibi bir ilah hem de dünyada tövbe edip hatasından dönenler için rahmet kapılarının açık olduğuna işaret eder. Ayrıca belirtmeliyiz ki tövbe edip hatasından dönmeyenler de umumi rahmetten faydalanmaya devam eder. Fakat Turan'ın da belirttiği gibi nasıl ve ne kadar faydalanılacağı kişinin çabasına ve iradesine bağlıdır.

Kur'an'da Allah'ın dilediğini rahmetine alması ile ilgili beyanlarda rahmet kavramı nübüvvet, kitap, önemli mevkiller anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle bu beyanlar Cebriyeci bir bakış açısıyla ele alınarak Allah'ın rahmetini sadece dilediğine verdiği şeklinde ele alınmamalıdır. Bu ayetler kitap, peygamberlik gibi rahmet hususlarının sadece Allah tarafından verilebileceğini, kişinin isteklerin ve beklentilerinin bir önemi olmadığını belirtir. Dolayısıyla Allah'ın rahmetinde herhangi bir keyfilik ya da insan iradesini yok sayan bir durum söz konusu değildir.

Rahmet, kainattaki her şeyi kuşatmış olsa da kişi çoğu zaman rahmetten payına düşeni alamayabilir. Turan'a göre umumi rahmetten faydalanamama nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Cehalet, anlayış eksikliği ve haddi aşmadır.
- 2) Kişinin karakteri ve inkarda ısrarcı olmasıdır.
- 3) Kişinin Allah'ı yeterince tanımamasıdır.
- 4) Allah'ın insanları imana zorlamamasıdır.

Rahmetin devamlılığını sağlamak ve nimeti elde etmek, şükre bağlıdır. Eğer kişi şükretmiyorsa rahmetten ve nimetten sonsuza dek faydalanamaz. Her ne kadar inkarcılar haddi aşmalarına, şükretmemelerine ya da şükürü başka varlıklara atfetmelerine rağmen rahmetten faydalaniyor gibi görünse de Râzî'nin de belirttiği gibi bu faydalanma istidrâc olarak ifade edilebilir. Nitekim akabinde azap ya da helak gelen bu nimetler, yiyene etkisini hemen göstermeyen zehirli yiyecekler gibidir.

Bu küçük çalışmamız sonucunda naçizane rahmetin anlam sahasını ve sadece rahmet kapsamında değerlendirilmemesi gereken hususları belirlemeye çalışarak rahmet konusuna katkı sağlamaya çalıştık. Ayrıca rahmetin anlam sahasında olmayan anlamlar çerçevesinde yapılan değerlendirmeleri tespit etmeye çalıştık. Buna göre;

- 1) Birçok eserde ahirette inananlar, kalbinde az da olsa imana sahip olanlar için hususi rahmetten bahsedilirken inkarında ısrarcı olup tövbe etmeyenler, zerre kadar imanı olmayanlar için herhangi bir rahmetten söz edilmemiştir. Fakat kimi zaman Allah'ın rahmetle ilgili isimlerinin ve sıfatlarının azapla ilgili isimlerine ve sıfatlarına göre daha az olması, Kur'an'da yapılan hatalardan sonra Allah'ın kendisinin sonsuz merhamet, af sahibi olduğunu dile getirmesi dolayısıyla da cezasını terk etmenin rahmaniyetine daha uygun düşeceği vb. nedenlerden ötürü iman etmeyenler için azabın bir gün kalkacağı düşüncesi

öne sürülmüştür. Kanaatimizce Allah'ın azapla ilgili isimlerinin ve sıfatlarının azlığı azabın sonsuz olmayacağını değil, tövbe, istiğfar ve rahmet kapılarının açık olduğunu gösterir.

- 2) Allah'ın rahmeti kendine ilke edinmesi kullarına olan şefkatini, merhametini ifade eder. Her ne kadar Allah'ın rahmeti ilke edinmesi üzerinden Allah'a en iyiyi, güzeli verme zorunluluğu oluşturulsa da bu konuda Rabbin sınırlandırılıp sınırlandırılmadığı ile farklı durumlar oluşmaktadır. Yine kul Allah'a olan sorumluluklarını yerine getirdiğinde Allah'ın da kula olan sorumluluklarını yerine getirme zorunluluğu olup olmadığı başka bir problemidir. Eğer Allah'ın bu sorumlulukları yerine getirme zorunluluğu yoksa bu durum Allah'ın keyfî bir tutum sergilediği problemini doğurur. Burada da akla Allah'ın bir şeyleri yapma zorunluluğunun Allah'ın mutlak güç ve kudret sahibi oluşu açısından nasıl açıklanacağı sorunu gündeme gelir. Bu nedenle müfessirlerin de belirttiği gibi Allah'ın rahmeti üzerine yazması onun rahmetinden kaçılamayacağı, kullarını cezalandırmada acele etmediği, lütuf ve kereminden ötürü rahmeti üstlendiği anlamına gelmesi sorunu çözmektedir. Yine de bu alanda yapılacak daha detaylı bir çalışmayla problemin çözülebileceğini düşünüyoruz.
- 3) Allah'ın gazap etmesi rahmetine engel bir durum değildir. Aksine gazapta bir nevi caydırıcılık söz konusudur. Böylece kullarının hatadan uzaklaşarak rahmet çemberine dahil olmasını sağlar.
- 4) Kişiyi ihtiyarî fiillerinin yaratıcısı olarak kabul eden Mutezileye göre, hidayeti elde etmede sadece kulun fiili söz konusudur. Fakat hidayet bir rahmettir ve kişinin hidayeti sadece kendi tercihiyle seçmesi mümkün değildir.

KAYNAKÇA

Abdulbâkî, Muhammed Fuad, el-Mu‘cemu’l-Müfehres lî Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm, Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kâhire, 2008.

Ali, Sabahattin, Kürk Mantolu Madonna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

Askalânî, İbn Hacer, Fethu’l-Bâri Şerhu Sahihi’l-Buhârî, Makalâtu’l-Selefiyye, Kâhire, 1439.

Alper, Hülya – “Maturidi’nin Mutezile Eleştirisi; Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?”, Kelam Araştırmaları, Cilt: 11, Sayı: 1, 2013.

– “Tevfik”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, XLI, s. 9.

Aruçi, Muhammed, “Sâibe”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, XXXV, s. 542-543.

Avcı, Casim, “Vâsile”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, XLII s. 550.

Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin, Esmallah ve’s-Sıfat (el-Esma ve’Sıfat), thk. Muhammed Muhibuddin ez-Zeyd, Dâru’s-Şüheda, Beyrut, 1430.

Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, Sahih-u Buhârî, Dâru İbn Kesir, Beyrut, 2002.

Cevherî, İsmail b. Hammad es-Sihâh: Tâcü’l-Lüga ve Sihâhü’l-Arabiyye, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar, Dâru’l-İlmi’l-Melayin, Beyrut, 1990.

Cürcânî, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif, Mu‘cemu’t-Tarifât, thk. Muhammed Sıddık el-Minşevi, Daru’l-Fazile, Kahire, 1938.

Çelebi, İlyas, “Sıfat”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVII, s. 100.

Çelik, Hüseyin “İsmail Turan ve Fatıha Tefsiri”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 4, 2016. (s. 123-126)

Dakikî, Rıza Muhammed, Kitabu't-Tarihi'l-Kur'an li'l-Müsteşriki'l-Almani Theodor Nöldeke Terceme ve Kırae Nakdiyye, Dâru'n-Nevadir, Kuveyt, trs.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, Sünen-i Ebû Dâvûd, (I-VI), thk. Şuayb el-Arnaud, Muhammed Kamil Karabelli, Dâru er-Risaletü'l-İlmiyye,y.y, 2009.

Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, Tefsiru Mukâtil b. Süleyman, thk. Abdullah Mahmut eş-Şehate, Dâr-u İhyai't-Turas, Beyrut, 1979.

- el-Vücûh ve'n-Nezair fi'l-Kur'ani'l-Kerim, thk. Hatim Salih ed-Dâmin, Irak, 1422.

ed-Dâmegâni, Ebu Abdullah Hüseyin b. Muhammed, el-Vücûh ve'n-Nezair li Elfâzi Kitabi'llahi'l- 'Aziz, thk. Abdulhamid Ali, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.

ed-Dimeşkî, İbn Hamza, el-Beyân ve't-Tarif fi Esbâb-i Vurûdi'l-Hadisi's-Şerîf, Beyrut, 1982.

Firuzabadi, Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed, el-Kamusu'l-Muhit, neşr. Mektebu't-Tahkiki't-Turasi fi Müesseseti'r-Risale, Beyrut, 2005.

Ferahidi, Halil b. Ahmed, Kitabu'l-Ayn, thk. Abdulhamid Hendavi, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

Gölcük, Şerafettin, “Rızık”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, XXXV, s. 73.

Gördük, Yunus Emre, “Ğadap kavramı ve Kur’an Perspektifinden Analizi”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Cilt:-, Sayı:XIII, 2015.

Izutsu, Toshihiko, Kur’an’da Allah-İnsan ve İslam Düşüncesinde Islah, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs.

İbni’l-Cevzî, Cemaleddin Ebi’l-Ferec Abdurrahman, Nüzhetü’l-A’yün fi İlmi’l-Vücûh ve’n-Nazair, thk. Muhammed Abdülkerim, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 1984.

İbnü’l-Esir, Mecdüddin, en-Nihaye fi Garibi’l-Hadis ve’l-Eser, Dâr-u İbn Cevziyye, 1421.

İbn Faris, Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, Mu’cemu Mekayisi’l-Luğa, (I-VI), thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru’l-Fikr, Kahire, 2002.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, es-Sünen, (I-II) thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, y.y., trs.

İlhan, Avni, “Aslah”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, III, s. 495-496.

İsfahânî, Ebü’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Ragıp, el-Müfredat fi Garibi’l-Kur’an, (I-II), thk. Muhammed Seyyid Geylani, Dâru’l-Marife, Beyrut, trs.

Kuşeyrî, Ebu’l-Kasım, er-Risaletü’l-Kuşeyriyye, thk. Abdulhalim Mahmud, Muhammed b. Şerif, Dâru’s-Şuab, Kahire, 1989.

Müslim b. Haccac, Sahih-i Müslüm bi Şerhi’n-Nevevi, Müessesetü’l-Kurtuba, 1994.

Nevevi, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref, el-Minhac Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccac, Müessesetü'l-Kurtuba, Kahire, 1994.

Öztürk, Mustafa, “Kur'an'da Uhrevi Azap Figürleri”, İslamiyât, Cilt: 5, Sayı: 1, 2002, (s. 91-110)

Paret, Rudi, Kur'an Üzerine Makaleler, çev. Ömer Özsoy, Otto Yayınları, Ankara, 2018.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Tefisiru't-Taberî Cami'u'l-Beyan 'an Te'vîli Ayi'l-Kur'an, (I- XXV), thk. Abdullah Abdul Muhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr, Kahire, 2008.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, Sahihu Sünen-i Tirmizi, Te'lif Muhammed Nasiruddin el-Elbani, Mektebetu Marife, Riyad, 2000.

Topaloğlu, Bekir, “Raûf”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, XXXIV, s. 468.

– “Rahman”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, XXXIV, s. 416.

– “Hüsrev Hoca”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 1999, XIX, s. 36-37.

– “Huld”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, XVIII, s. 324.

Turan, İsmail b. Tahir b. Salim, Vücûhu't-Te'vîl fi Esrârî't-Tenzîl, (I-XIX), thk. Hüseyin Muharrem Çelik, Abdullah Abdu'l-Kadir et-Tavil, y.y., trs.

Râzî, Ebu Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer, Levami'u'l-Beyyinat fi Şerhi Esma'llah ve's-Sıfat, thk. Asım İbrahim Kayyalı, Hüseyin eş-Şazeli er-Rerkavi, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 2020.

Sarıcık, Murat “Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Adetlerine Son Verilmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, Cilt:2, Sayı:33.

Uluşan, Talip, Mühendis Hoca İsmail Turan ve Emekli Müftü Hamdi Çetinkaya, y.y., trs.

Üzüm, İlyas, “İkab”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, XXII, s. 13.

Yağlı Mavil, Hikmet, “Kelami Bir Problem Olarak Fiili Sıfatlar”, dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Cilt:3, Sayı:5, 2015, (s. 175-193).

Yavuz, Salih Sabri, “Vücub”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, XLIII, s. 135-136.

Yavuz, Yusuf Şevki – “Azap”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, IV, s. 302.

– “Hidayet”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, XVII, s. 474.

– “Be’s”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, V, s. 526.

Yazıcı, İshak, “Bahîre”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, IV, s. 487.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur’an Dili, (I-X), Sadeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Zehraveyn-Azim Dağıtım, İstanbul, 1992.

Yıldırım, Suat, “er-Rahman Vasfının Kur’an-ı Kerim’de Kullanılışı”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:4, (s. 21-40)

Zebidî, Muhammed Murtaza Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus, (I-XL), thk. Abdülkerim el-Azbavi, Ahmet Muhtar Ömer, Abdullatif Muhammed el-Hatip, Müesseset'ür-Risale, Kuveyt, 2000.

Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî el-Keşşâf 'an Haka'ıkı Gavazimi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fî Vücûhu't-Te'vîl, Murat Sülün (Ed.), *"Keşşâf Tefsiri"*, (I-VI), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2018.

